

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Κ Τ Ο

Ἡ εὐθύνη τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν

ΜΙΛΩΝΤΑΣ, στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, γιὰ τὸ θάνατο, δὲν ἐπικαλέσθηκα σχεδὸν διόλου τὸν Ἰησοῦ, τὰ μεγάλα χριστιανικὰ πνεύματα, τὸν Χριστιανισμό. Ἐκαμα κάπου - κάπου ἕναν ὑπαινιγμό, ἀλλὰ ἀντίκρουσα ἐπίτηδες τὸ πρόβλημα χωρὶς τὴν ἄμεση βοήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἴσως νὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γράψω ὅσα ἔγραφα καὶ νὰ πάρω τὴ θέση ποὺ πῆρα, ἂν δὲν ἦταν μέσα μου ἡ χριστιανικὴ σκέψη. Ὡστόσο, δὲ θέλησα νὰ τὴ φέρω στὴν ἐπιφάνεια τῶν συλλογισμῶν μου. Ἦθελα, γιὰ λόγους παιδαγωγικοῦς, ν' ἀνταποκριθῶ στὴ διανοητικὴ καὶ ψυχικὴ στάση ἐκείνων ποὺ δυσπιστοῦν στὸν Χριστιανισμό καὶ ποὺ θὰ δυστροποῦσαν νὰ μ' ἀκολουθήσουν στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, ἂν ἤξεραν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ Ἰησοῦ. Γιατί, τάχα, θὰ δυστροποῦσαν; Τί τοὺς ἔκαμε ὁ Ἰησοῦς; Τί τοὺς ἔφταιξε ὁ μέγας ἀθῶος; Δὲν ἀνέχονται, ἴσως, τὴν ἀθωότητά του. Δὲν ἀνέχονται τὸ ὅτι σταυρώθηκε γι' αὐτούς. Δὲν ἀνέχονται, ἐπίσης, τὸ ὅτι προτίμησε τοὺς ἀγράμματοις. Σήμερα εἶναι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι γραμματισμένοι, μορφωμένοι (ἢ νομίζουν πὼς εἶναι). Ἔτσι ξέρουν ἢ ὑποψιάζονται ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲ θὰ διάλεγε κανένα τοῦς ὡς μαθητὴ του. Κ' οἱ πλούσιοι — οἱ πιὸ πολλοὶ — δὲν ἀνέχονται τὴν ἀγάπη τοῦ Ἰησοῦ γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ἀλλὰ καὶ οἱ φτωχοὶ — οἱ πιὸ πολλοὶ — δὲν ἀνέχονται τὸ ὅτι τοὺς ἤθελε φτωχοὺς, δὲν ἀνέχονται πιά τὴν ἀγάπη ποὺ τοὺς δένει στὴ φτώχεια τοῦς. Ἔτοι-

μοι είναι ὅλοι τους νὰ τὸν σταυρώσουν πάλι. Περιμένουν ὅλοι τους «μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων» νὰ προχωρήσει ὁ Ἰησοῦς «πέραν τοῦ χειμάρρου τῶν Κέδρων» γιὰ νὰ τὸν συλλάβουν, γιὰ νὰ τὸν ραπίσουν, γιὰ νὰ τὸν φτύσουν, γιὰ νὰ τὸν σταυρώσουν.

Ἔτσι, ἀντικρούζοντας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, τὸ ἀντίκρουσα ἐπίτηδες χωρὶς τὴν ἄμεση βοήθεια τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἦθελα, ὅλους ἐκείνους ποὺ δυσπιστοῦν στὸν Ἰησοῦ καὶ δυστροποῦν στὸ ἄκουσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ τοὺς βοηθήσω κάπως νὰ ξαναγουρίσουν στὸν Ἰησοῦ, χωρὶς ν' ἀντιληφθῶν ἀμέσως ὅτι ὁ δρόμος εἶναι ὁ Χριστιανισμός. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ θανάτου. Κι' ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἡ θρησκεία ποὺ φέρνει τὴ ζωὴ στὴν πρὸ φιλικὴ συναναστροφή μετὰ τὸ θάνατο. Γι' αὐτὸ καὶ στερεώνει τὴ ζωὴ ὅσο καμιὰ ἄλλη θρησκεία. Ἀλλὰ στερεώνει τὴ ζωὴ παιανῶν; Μήπως στερεώνει μονάχα τὴ ζωὴ τῶν ἐτοιμοθάνατων καὶ τῶν ἀρρωστων;

Βέβαια, στερεώνει προπάντων τὴ ζωὴ τῶν ἐτοιμοθάνατων. Ἀλλὰ ποιὸς φταίει ἂν δὲν αἰσθάνεται ὁ κάθε ἄνθρωπος, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἑαυτὸ του ἐτοιμοθάνατο; Στὰ 1648, ὁ Ὀλιβερ Κρόμβελ, ἔγραφε ἀπὸ τὸ Οὐϊνδσορ στὸ στρατηγὸ Φαίρφαξ τὰ περίφημα λόγια: «Εἶναι σωτήριος πειρασμός τὸ νὰ πεθαίνεις καθημερινά. . .». Τὴ φράση αὐτὴ τὴν ἔγραφε ὕστερ' ἀπὸ μιὰ βαρεῖα κρίση τῆς υγείας του ποὺ συνυφάνθηκε καὶ μετὰ μιὰν ἀκόμα βαρύτερη κρίση στὴ συνείδησή του. Τὶς μέρες ἐκεῖνες εἶχε ἀποφασίσει μέσα του τὴ θανάτωση τοῦ Καρόλου τοῦ Α'. Καὶ ὁ Πασκάλ, τὶς ἴδιες περίπου μέρες, ἔγραφε τὶς φράσεις: «Ἡ ἀρρώστια εἶναι ἡ φυσικὴ κατάσταση τῶν Χριστιανῶν, γιατί μετὰ τὴν ἀρρώστια ζοῦν ὅπως θάπρεπε πάντοτε νὰ ζοῦν, ὑποφέροντας ὅλα τὰ δεινὰ, στερημένοι ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ. . . ἀναμένοντας ἀδιάκοπα τὸ θάνατο». Ἀρρωστος ἦταν, βέβαια, ὁ ἴδιος ὁ Πασκάλ. Καὶ ἤξερε, ἴσως, ὅτι ἡ ἀρρώστια του δὲν ἔπαιρνε θεραπείαν. Καὶ ὅτι ὁ θάνατος τὸν παραμόνευε κάθε μέρα. Καὶ πέθανε, ἄλλωστε, ὁ ὑπέροχος αὐτὸς ἄνθρωπος σὲ ἡλικία μονάχα τριανταεπταετηρίων (στὰ 1662). Ἀλλὰ καὶ ποιὸς πρόκειται νὰ μὴν πεθάνει; Τί σημασία ἔχουν δέκα ἢ τριάντα χρόνια περισσότερα ἢ λιγώτερα; Ποιὸς φταίει ἂν δὲν αἰσθάνεται ὁ κάθε ἄνθρωπος, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἑαυτὸ του ἐτοιμοθάνατο; Πάντως δὲ φταίει ὁ Ἰησοῦς ποὺ δέχθηκε

νὰ σταυρωθεῖ καὶ νὰ πεθάνει στὴν ἡλικία ποὺ οἱ πιὸ πολλοί, σχεδὸν ὅλοι οἱ ὑγιεῖς, δέχονται ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τοὺς τῆ ζωῆ.

Καὶ δὲν τοὺς λέει ὁ Ἰησοῦς νὰ μὴ ζήσουν. Τοὺς λέει ὁμως— καὶ τοὺς τῷδειξε προπάντων μὲ τὸ θεῖο παράδειγμά του — ὅτι δὲν πρέπει νάχουν ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τῆ ζωῆ. Ἐχοντας τῆ ζωῆ ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τοὺς, χάνονται στὸ τέλος μέσ' στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς τοὺς, καταλήγουν στὴν πιὸ ἀσήμαντη καὶ οὐσιαστικὰ ἀνυπόστατη ζωῆ, ὅπως συμβαίνει στὴν ἐποχὴ μας μὲ τὸν πιὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων.

2.— Στὸ τρίτο κεφάλαιο προσπάθησα νὰ δείξω πῶς καὶ γιατί στὴν ἐποχὴ μας τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς εὐρύνθηκε ὅσο ποτὲ μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆ σωτήρια ἐπέμβαση τοῦ στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Δὲ ρώτησα, ὁμως, διόλου: μήπως ἔφταιξε ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ τὴν τέτοια ἔκβαση τῆς ἱστορίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου;

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν παρουσιάσθηκε μονάχα ὡς ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὡς τὸ μεγάλο του παράδειγμα. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε δόγμα, ἔγινε θρησκεία, κ' ἔγινε ἐγκόσμια ὀργάνωση, ἐκκλησία. Κι' ἀπὸ τὸ ἓνα δόγμα βγήκαν δόγματα πολλὰ. Κι' ἀπὸ τὴ μιὰν ἐκκλησία βγήκαν ἐκκλησίες πολλές. Μήπως ἔφταιξε καὶ τὸ φαινόμενο αὐτὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξη ποὺ πῆραν ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ ἱστορία; Ἐνῶ ἡ φωνὴ τοῦ Ἰησοῦ ἦταν μιὰ, οἱ φωνὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Χριστιανισμοῦ ἔγιναν πολλές. Μήπως ἔφταιξε τὸ γεγονός αὐτό;

Ὁ Ἰάκωβος Μπαίμε, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀθῶα καὶ σοφὰ πνεύματα στὸν 12' αἰῶνα, ἓνας παπουτσηὸς στὸ ἐπάγγελμά του, ἐθεώρησε ἀντιχριστιανικὲς ὅλες τὶς δογματικὲς συζητήσεις καὶ τὶς ἐριδες γύρω ἀπὸ λέξεις, γύρω ἀπὸ τὸ γράμμα. Ἀγαπητοί μου ἀδελφοί», λέει ὁ Μπαίμε, «μὴν ἐρίζετε γύρω ἀπὸ γνώμες! Κάθε ἐριδα εἶναι τὸ ὁμοίωμα ἐνὸς εἰδώλου. . .». Καὶ σ' ἓνα ἄλλο του ἔργο λέει: «Γι' αὐτὸ σὰς λέω ὅτι ὅσοι δαγκώνονται μεταξύ τοὺς καὶ ἐρίζουν γιὰ τὸ γράμμα, εἶναι ὅλοι τοὺς Βαβέλ». Δὲ μάλωσε τάχα καὶ ὁ Παῦλος ὅσους δαγκώνονται μεταξύ τοὺς; Καὶ εἶπε μάλιστα ὁ Παῦλος ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔκαμε ἱκανοὺς νὰ γίνουμε οἱ διάκονοι καὶ νῆς διαθήκης, οὐ γράμματος ἀλλὰ πνεύματος· τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ». Κι' ὁμως ὁ Παῦλος ἀποκρυστάλλωσε πρῶτος τὸ δόγμα — ἄρα καὶ τὸ γράμμα — τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἴδρυσε οὐσιαστικὰ τὴ χριστιανικὴ ἐκ-

κλησία. Καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ κάνει ὅποιοι κι' ἂν ἦταν οἱ κίνδυνοι ποὺ ἦταν ἀναπόφευκτα συνυφασμένοι μὲ κάθε προσδιορισμὸ δόγματος, οἱ κίνδυνοι τῶν ἀμφισβητήσεων, τῶν διαφορετικῶν ἐρμηνειῶν, τῶν αἰρέσεων, τῶν διαφορετικῶν ἐκκλησιῶν. Ἐπρεπε νὰ τὸ κάνει, γιατί ὁ Παῦλος, ὁ συνειδητὸς παιδαγωγός, ὁ πολιτικός, ὁ ἡγέτης, κατάλαβε ὅτι οἱ ἄνθρωποι — ὅσοι δὲ βρίσκουν τὸ Θεὸ καὶ τὸν ἑαυτὸ τους στὴν ἔρημο, στὴ μοναξιά — ἔχουν ἀνάγκη νὰ βροῦν τὴν ἀλήθεια ἢ τὴν ἐλπίδα μέσ' στὴν κοινωνία, ἔχουν ἀνάγκη, γιὰ νὰ πιστέψουν, νὰ ἰδοῦν καὶ πολλοὺς ἄλλους πλάίτους νὰ πιστεύουν ἐπίσης, ἔχουν ἀνάγκη, μάλιστα, καὶ ἀπὸ κάτι πιὸ ἀνθρώπινα νὰ ἀντιτίθενται σὲ ἄλλους ποὺ ἢ πίστη τους εἶναι κάπως διαφορετικὴ (ἔστω καὶ σ' ἓνα ἰῶτα) γιὰ νὰ πιστέψουν ἔτσι πιὸ πολὺ σὲ ὅ,τι οἱ ἴδιοι πιστεύουν.

Ἔτσι, ὁ Παῦλος, ἂν καὶ ἤξερε τοὺς κινδύνους καὶ μίλησε μὲ μεγάλῃ αὐστηρότητα σὲ ὄσους, τὶς ἴδιες τὶς μέρες του, εἶχαν ἐκδηλώσει τὴν τάση γιὰ καυγάδες καὶ ἐριδες, ἴδρυσε μὲ ἀπόλυτη συνείδηση τῆς ἀνάγκης τὸν Χριστιανισμὸ ὡς καθεστῶς ἐγκόσμιο, ὡς δόγμα, ἐθέσπισε τὰ μυστήρια, καὶ ἀνόλαβε τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ πρῶτος πατριάρχης, σὲ ἀνατολὴ καὶ δύση, τρέχοντας δεξιὰ καὶ ἀριστερά, διακινδυνεύοντας τὴ ζωὴ του στὶς ἄγριες θάλασσες ἢ μέσα στὰ ἄγρια πάθη τῶν ἐχθρῶν του. Ἦξερε, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐκκλησία, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, θὰ δώσει ἐγκόσμια δύναμη σ' ὄσους θὰ ταχθοῦν νὰ τὴ διοικήσουν, θὰ τοὺς κάνει ἄρχοντες τοῦ κόσμου τούτου, θὰ τοὺς κάνει ἀλαζονικούς, πλούσιους, δεσποτικούς, ἰσχυροὺς. Γι' αὐτὸ, ὅσο μπορούσε, προειδοποίησε ἔμμεσα τοὺς αὐριανοὺς ἡγέτες τῆς ἐκκλησίας γιὰ τοὺς πειρασμοὺς ποὺ θ' ἀντιμετώπιζαν. Καὶ τοὺς εἶπε: «Ἦδιστα οὖν μᾶλλον καυχῆσομαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις, ἵνα ἐπισκηνώσῃ ἐπ' ἐμὲ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ. Δι' ὃ εὐδοκῶ ἐν ἀσθενείαις, ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν διωγμοῖς καὶ στενοχωρίαις, ὑπὲρ Χριστοῦ· ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατὸς εἰμι». Καὶ δὲν εἶπε ὁ Παῦλος μόνον ὅσα ἔπρεπε νὰ πεί, ἀλλὰ ἔδωσε καὶ τὸ μεγάλο παράδειγμα. Ἐνῶ ἦταν ὁ περιζήτητος ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἡγέτης ποὺ ὅλοι θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ ζεῖ χωρὶς νὰ ἐργάζεται, δὲ δεχόταν βοήθεια καὶ δούλευε μὲ τὰ χέρια του γιὰ νὰ βγάλει τὸ ψωμί του. «Ἄχρι τῆς ἄρτι ὥρας καὶ πεινώμεν καὶ διψῶμεν καὶ γυμνητεύομεν καὶ κολαφιζόμεθα καὶ ἀστατοῦμεν καὶ κοπιῶμεν ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσίν». Ὁ Αὐγουστίνος λέει, ὅτι ὁ Παῦ-

λος δούλευε με τὰ χέρια του για νὰ μὴ γεννιέται στὴ σκέψη τῶν ἀδύνατων ὁ κίνδυνος νὰ μισήσουν τὸ Εὐαγγέλιο, νομίζοντας ὅτι ὁ ἴδιος τὸ κηρύσσει γιὰ τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον. Ὁ Παῦλος ἤξερε ὅλους τοὺς κινδύνους. Ὡστόσο, δὲ μπορούσε νὰ κάμει ἀλλιῶς. Ἔπρεπε νὰ ἰδρῦσει τὸ δόγμα καὶ νὰ ὀργανώσει τὴν ἐκκλησία. Ὁ Χριστιανισμὸς θάταν, χωρὶς ἄλλο, μιὰ δύναμη πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ ἀπρόσβλητη, ἂν δὲ γινόταν δόγμα καὶ ἐκκλησία, ἂν ἔμενε ὅπως ἦταν στίς μέρες τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰησοῦ, ἂν μ' ἄλλα λόγια σὲ κάθε καινούργια γενεὰ βρισκόταν καὶ κάποιος ταπεινὸς καὶ ἀπλὸς ἄνθρωπος πού, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ, περπατοῦσε ὅπως ἐκεῖνος με τοὺς μαθητὲς του, ἀνέβαινε κάθε τόσο στὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, ἔπλενε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του καὶ σταυρωνόταν. Ἡ τέτοια, ὅμως, μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ ἀπρόσβλητη, θάταν δύναμη γιὰ λίγους, δὲ θὰ στήριζε καὶ δὲ θὰ δυνάμωνε τοὺς πολλούς. Κ' ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ στέγη γιὰ τοὺς πολλούς. Καὶ τέτοια στέγη εἶναι μόνο τὸ δόγμα καὶ ἡ ἐκκλησία.

3.— Τὰ μεγάλα, ἄλλωστε, μειονεκτήματα τῆς ἐγκόσμιας μορφῆς πού ἀναγκαστικὰ πῆρε ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δόγμα καὶ ὡς ἐκκλησία, ἐκδηλώθηκαν ἐντονότερα στοὺς αἰῶνες πού συνδέονται με τὴν πρώτη ἀποκρυστάλλωση τοῦ δόγματος καὶ τὴν πρώτη καθολικὴ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας, παρὰ στοὺς μεταγενέστερους. Στὴν ἐποχὴ μας, μάλιστα, τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ — εἰδικώτερα ἐκεῖνα πού ἐκδηλώνονται σὲ φανατικὲς δογματικὲς ἔριδες καὶ στὴν τάση τῶν χωρισμένων ἐκκλησιῶν καὶ αἱρέσεων νὰ ἀλληλοεξοντώνονται — ἔχουν πολὺ ὑποχωρήσει, δὲν ἐπηρεάζουν τὴν ἱστορία τῶν λαῶν σχεδὸν διόλου. Καὶ ὅμως, τότε πού τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ ἦταν ἐντονα, ὁ Χριστιανισμὸς γέμιζε τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ σήμερα πού ἔχουν ὑποχωρήσει, ἔχει ὑποχωρήσει καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους. Πῶς μπορῶ λοιπὸν νὰ πῶ ὅτι φταίει ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ὀργάνωση, ὡς δόγμα, ὡς ἐκκλησία, γιὰ τὴ σημερινὴ ἐπικίνδυνη μείωση κάθε μεταφυσικῆς οὐσίας μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅταν στοὺς αἰῶνες ἐκείνους πού ὁ Χριστιανισμὸς ὡς δόγμα καὶ ὡς ἐκκλησία εἶχε ἐμφανίσει τὴν πιὸ μεγάλη καὶ ἠθικὰ φοδερὴ κρίση του, οἱ ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων πλημμύριζαν ἀπὸ μεταφυσικὴ ἐλπίδα;

Ἄς θυμηθοῦμε τοὺς φοδεροὺς ἀγῶνες μεταξύ Ἀθανασίου καὶ Ἀρειανισμοῦ, μεταξύ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου. Ἡ σύνοδος

τῆς Νικαίας (στὰ 325), ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ σύνοδος στὴν ἱστορία, καταδίκασε τὸν Ἄρειο, ἕναν ἀπαλὸ καὶ ταπεινὸ ἀσκητὴ πού ὁ Ἰησοῦς θὰ τὸν συγχωροῦσε, ἀλλὰ πού ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰησοῦ δὲν μπορούσε νὰ τὸν συγχωρήσει χωρὶς νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὸ βασικὸ τῆς δόγμα γιὰ τὸ ὁμοούσιον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Ἰησοῦς θ' ἀγαποῦσε, χωρὶς ἄλλο, ἐξίσου τὸν Ἄρειο καὶ τὸν Ἀθανάσιο, γιατί δε θὰ τὸν ἐνιαζε ἂν θὰ τὸν σέβονταν οἱ πιστοὶ ὡς τὸ τελειότερο κτίσμα τοῦ Θεοῦ ἢ ὡς «ὁμοούσιον τῷ Πατρί». Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ὅμως, ἔπρεπε νὰ δώσει μιὰ λύση πού νὰ ἐνώνει τὴν ἐκκλησία καὶ νὰ στερεώνει δογματικὰ τὶς συνειδησεις τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ καὶ προτίμησε νὰ ἐξορίσει τὸν Ἄρειο, ὅπως ἀργότερα ἀναγκάσθηκε νὰ ἐξορίσει καὶ αὐτὸν τὸν Ἀθανάσιο, ὅταν εἶδε ὅτι ὁ ἀτράνταχτος αὐτὸς «στῦλος τῆς ἐκκλησίας» (ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς) εἶχε μείνει γιὰ μιὰ περίοδο μόνος, προπάντων στὴ σύνοδο τῆς Τύρου (στὰ 335). Καὶ δέχθηκε ἀπὸ τότε ὁ Ἀθανάσιος ἀγόγγυστα καὶ μὲ ὑπερήφανο πείσμα ὅσα οἱ φανεροὶ ἢ κρυφοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου, χωρὶς νὰ φταίει πιά ὁ γλυκὺς καὶ ἰσχνὸς αὐτὸς ἀσκητῆς, τοῦ ἐπιφυλάξανε. Ἡ ὀρθοδοξία πληρώθηκε ἀκριδιά, ἀκριβότερα, ἴσως, ἀπ' ὅ,τι πληρώθηκαν οἱ αἱρέσεις.

Ἄν οἱ ἀγῶνες μεταξύ Ἀρειανισμοῦ καὶ Ἀθανασίου ἦ γενικώτερα τῆς ὀρθοδοξίας ἐκλόνισαν ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, πρὶν μάλιστα συμπληρωθεῖ ἡ ἀνέγερσή του, οἱ ἀγῶνες μεταξύ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου πῆραν μιὰ μορφή ἠθικὰ βιαιότερη, ἀλλὰ καὶ πιὸ αἱματηρή. Στους φανατισμοὺς πού κάνουν τὸ λαὸ νὰ γίνεται ὄχλος καὶ καταστρέφουν ἀνθρώπους καὶ κειμήλια πολιτισμοῦ ἐπρωτοστάτησε ὁ Κύριλλος, ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας πού φίλοι του, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ἦταν, στὰ 415, οἱ ἔνοχοι τοῦ φριχτοῦ θανάτου τῆς ὡραίας καὶ σοφῆς Ὑπατίας. Ἀφοῦ διαμελίσανε τὸ σῶμα τῆς, στὰ σαρανταπέντε τῆς χρόνια, περιφέρανε οἱ Χριστιανοὶ τὰ μέλη τῆς στοὺς δρόμους, χωρὶς μέσ' στὸν τυφλὸ φανατισμὸ τους ν' ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ σῶμα τῆς ἔστω «ἐθνικῆς» Ὑπατίας πού διαμελίσανε ἦταν τὰ ἱμάτια τοῦ Ἰησοῦ πού «διεμερίσαντο» οἱ Ἰουδαῖοι. Καὶ μὲ τὸν Ἰωάννη ἀκόμα τὸν Χρυσόστομο τὰ εἶχε βάλει ὁ Κύριλλος. Πέρα κι' ἀπὸ τὶς δογματικὲς διαφορὲς εἶχαν ἀνάψει καὶ τὰ φοβερὰ πάθη τῆς ματαιοδοξίας, τοῦ φθόνου, τῆς ἐγκόσμιας κυριαρχίας. Εἰδικώτερα, ὅμως, ἡ συνταρακτικὴ πάλη τοῦ Κυρίλλου μὲ τὸν

πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριο είχε και μιὰ δογματική βάση ἢ ἐπίφαση. Ὁ Νεστόριος ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στὶς δυὸ φύσεις τοῦ Χριστοῦ, ἀνάμεσα στὴ θεία καὶ ἀνθρώπινη φύση του, προτιμώντας νὰ ὀνομάζει τὴ μητέρα τοῦ Ἰησοῦ «Χριστοτόκα» παρὰ «Θεοτόκα», θεωρώντας δηλαδὴ τὸ γεγονός τοῦ τοκετοῦ συνδεδεμένο μόνο μὲ τὸ ἀνθρώπινο καὶ ὄχι μὲ τὸ θεῖο στοιχεῖο τοῦ Θεανθρώπου, ἐνῶ ὁ Κύριλλος καὶ γενικὰ οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἔφθασαν σὲ μιὰ σύγχυση τῶν δυὸ φύσεων, σχεδὸν στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου τοῦ Ἰησοῦ, ἀνοίγοντας ἔτσι τὸ δρόμο στὸ Μονοφυσιτισμὸ πού, ἂν καὶ ἀποκηρύχθηκε στὴ σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (στὰ 451), προκάλεσε ὡς αἴρεση ἓνα μεγάλο διχασμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ πολλὲς δεκαετίες. Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ αἴρεση τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ εἶχε ὡς πηγὴ τῆς τὸ πνεῦμα τοῦ Κυρίλλου (ἀδιάφορο ἂν ὡς ἰδρυτῆς τῆς ἐμφανίζεται ὁ «ἀναθεματισμένος» ἀρχιμανδρίτης Εὐτυχῆς), ὁ Κύριλλος, στὸν ἀγῶνα του μὲ τὸν Νεστόριο, κατάφερε νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ ἴδιος ὡς «ὀρθόδοξος» καὶ νὰ βγάλῃ τὸν Νεστόριο πού, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῶν θεολόγων τῆς Ἀντιοχείας, ἐτόνιζε ἰδιαίτερα τὴ διαφορὰ τῶν δυὸ φύσεων τοῦ Ἰησοῦ, αἰρετικό. Καὶ πῶς τὸ κατάφερε αὐτὸ ὁ Κύριλλος πού πῆρε θέσῃ ἀνάμεσα στοὺς «πατέρες» τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας; Στὴ σύνοδο τῆς Ἐφέσου, τὴν τρίτη οἰκουμένη, πού κάλεσε (στὰ 431) ὁ Θεοδόσιος ὁ Β΄, ὁ Κύριλλος παρουσιάσθηκε συνοδευμένος ἀπὸ ἓνα στόλο γεμάτο αἰγυπτιακὰ πλοῦτα, ἀπὸ στίφη ὀπλισμένων ναυτικῶν καὶ δούλων, ἐκήρυξε τὴν ἔναρξη τῆς συνόδου πρὶν φθάσουν οἱ ἐπίσκοποι πού ἦταν φίλοι τοῦ Νεστορίου, καὶ καταδίκασε τὸν νέον Ἰούδα, τὸν Νεστόριο. Ὅταν ἔφθασαν οἱ φίλοι τοῦ Νεστορίου, χώρισε ἡ σύνοδος στὰ δυὸ, ἡ Ἐφεσὸς ἔγινε πεδίο μάχης, τὸ αἷμα χύθηκε ἄφθονο, καὶ ὁ Θεοδόσιος ὁ Β΄, ὁ ἀδύνατος ἔγγονος τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, ἀναγκάσθηκε νὰ διαλύσῃ μὲ ἀποτροπιασμὸ τὴ σύνοδο. Ὡστόσο, ἡ ἀδελφὴ του Πουλχερία, μὲ τὴ βοήθεια πληρωμένων ἀπὸ τὸν Κύριλλο αὐλικῶν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὀχλοκρατικὴ πίεση τῶν μοναχῶν πού γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ξέφυγαν ἀπὸ τὴ θεία μοναξιά τους καὶ μπῆκαν σὰ στρατιὰ φανατισμένων στὴν Κωνσταντινούπολη, κατάφερε νὰ πείσῃ τὸν Θεοδόσιο νὰ ἐξορίσῃ τὸν Νεστόριο. Ὁ ἐξόριστος πατριάρχης πού ἦταν κι' αὐτὸς ἔνοχος πολλῶν ἀδικιῶν καὶ διώξεων, πέρασε ἀπὸ τίς πιὸ φριχτὲς δοκιμασίαις καὶ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὴν τέταρτη οἰκουμ-

νική σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος πού, ἴσως, ἂν ἦταν ζωντανός, νά τὸν ἐδικαίωνε. Τ' ὄνομά του ἔμεινε, ἔτσι, συνυφασμένο μὲ μιὰν αἴρεση· ὡστόσο, ἡ αἴρεση αὐτὴ ἐδραίωσε τὸν Χριστιανισμό στὴν Περσία καὶ τὸν ἔφερε ὡς τὶς Ἰνδίες καὶ ὡς τὴν Κίνα.

Μετὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον στοὺς κόλπους τοῦ Χριστιανισμοῦ πού προκάλεσε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Κύριλλο καὶ στὸν Νεστόριο, ἔρχονται οἱ βιαιότητες τῶν μονοφυσιτῶν. Τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου ὁ πρῶτος Ἰησοῦς δέχθηκε νά σταυρωθεῖ γιὰ νά κάνει τοὺς ἀνθρώπους πράους καὶ συγχώρησε οὐσιαστικὰ καὶ τοὺς δημίους του («πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιοῦσιν»), γίνονται ὁ τόπος τῶν πιὸ ἀποτρόπαιων σκηνῶν, κι' αὐτὸς ὁ Πανάγιος Τάφος ποτιζέται μὲ τὸ αἷμα τῶν Χριστιανῶν πού σκότωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἄλλες βίαιες σκηνές σημειώνονται στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου φονεύεται καὶ διαμελίζεται ὁ Πατριάρχης Προτέριος πού ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος εἶχε ἐπιβάλλει. Ἔπρεπε νά ρθεῖ ὁ συνετὸς καὶ γενναῖος αὐτοκράτωρ Ζήνων πού ἤξερε ὅτι οἱ «λέξεις» δὲν ἔχουν τόση σημασία, γιὰ νά κάνει, στὰ 482, μὲ τὸ περίφημον «Ἐνωτικὸν» μερικὲς λεκτικὲς παραχωρήσεις στοὺς μονοφυσίτες, γιὰ νά καταφέρει νά ἐνώσει τοὺς μονοφυσίτες τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γιὰ νά τοὺς συμβιδάσει μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα πού ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος εἶχε θεσπίσει. Οἱ λεκτικὲς, ὅμως, παραχωρήσεις του πού ὁ πολιτικὸς Ζήνων ἔκαμε γιὰ νά σώσει τὴν ἐνότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης Φήλικος τοῦ Β', κ' ἔτσι σημειώθηκε, πιάνοντας ἓνα χρονικὸ διάστημα τριανταπέντε ἐτῶν, ὁ πρόλογος τοῦ μεγάλου διχασμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ἐκκλησία. Μετὰ τὸν πρόλογο αὐτόν, τὸ σχίσμα πῆρε τὴν πρώτη μορφή του στὸν Θ' αἰῶνα, ὅταν Πάπας τῆς Ρώμης ἦταν ὁ Νικόλαος ὁ Α' καὶ πατριάρχης στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ σοφὸς Φώτιος, καὶ ἀποκρυσταλλώθηκε ὀριστικὰ στὸν ΙΑ' αἰῶνα, μὲ Πάπα τὸν Λέοντα τὸν Θ' καὶ πατριάρχη τὸν Μιχαὴλ τὸν Κηρουλάριο. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ σχίσμα, πέρασε ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὸ φοβερὸ κλονισμὸ πού προκάλεσε, σχεδὸν ἐνάμισυ αἰῶνα, ὁ φανατικὸς ἀγῶνας ἀνάμεσα σὲ εἰκονομάχους καὶ εἰκονολάτρεις. Μετὰ τὶς αἱματηρὲς ἐριδες γύρω ἀπὸ τὶς λέξεις ἤρθαν οἱ φοβερὲς — αἱματηρὲς ἐπίσης — ἐριδες γύρω ἀπὸ τὶς εἰκαστικὲς μορφὲς τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἀγίων. Ἡ Ρώμη ἔμεινε ἀκλόνητη στὶς εἰκόνες, ἐνῶ στὸ

Βυζάντιο αὐτοκράτορες τολμηροὶ καὶ καινοτόμοι, πού φοβήθηκαν τὶς καταχρήσεις τῆς εἰκονολατρείας καὶ τῆς σκοτεινῆς καλογηροκρατίας, ἔφθασαν στὴν ἀκρότητα ν' ἀρνηθοῦν ἀπόλυτα τὸ δικαίωμα τῆς τέχνης νὰ συνυφανθεῖ μετὰ τὴν πίστη. Ἄν ὁ Λέων ὁ Γ', ὁ Ἰσαυρος, ἐγκαινιάζει τὴ μεταρρύθμιση μετριοπάθεια καὶ σωφροσύνη, ὁ γιὸς του Κωνσταντῖνος ὁ Ε' συνδυάζει τὴ μεταρρύθμιση μετὰ φοβερὰ διώξεις, κόβει γλῶσσες, βγάζει μάτια, σκοτώνει. Κ' οἱ καλόγεροι, πού μετὰ τὸ φανατισμὸ τους τροφοδοτοῦν τὶς βαναυσότητες τῶν εἰκονομάχων, δὲν ὑστεροῦν σὲ ἀγριεὶς πράξεις.

4.— Τέτοιοι, λοιπόν, ἦταν στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἀκμῆς τοῦ ὁ Χριστιανισμός; Ναί, τέτοιοι ἦταν, κι' ὅμως ἡ ἀκμή του ἦταν μεγάλη. Ἄλλωστε, δὲν ἦταν μόνο τέτοιοι. Πλάϊ στὴ φοβερὴ μορφή τῆς ἐγκόσμιας παρουσίας του, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς του, εἶχε ἡ παρουσία του — ἡ ἐγκόσμια, ἐπίσης, παρουσία του — κι' ἄλλες μορφὲς ἀγνές, ἠθικὰ μεγάλες, ὑπέροχες. Δυστυχῶς, στὴν ἱστορία, σχεδὸν κανένα μεγάλο φαινόμενο δὲν εἶναι μεγάλο, χωρὶς νὰ ἔχει καὶ τὶς δυὸ ὄψεις, τὴν καλὴ καὶ τὴν κακὴ, τὴν ἀθῶα καὶ τὴν ἐνοχλὴ, τὴ φωτεινὴ καὶ τὴ σκοτεινὴ. Πῶς μπορούσε νὰ ξεφυῖγει κι' ὁ Χριστιανισμός, ὡς ἐγκόσμια κίνηση καὶ ὀργάνωση, ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη αὐτὴ μοῖρα; Εὐκολώτερα ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ μοῖρα αὐτὴ τὰ μικρὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς παρὰ τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς ἱστορίας. Ἔτσι κι' ὁ Χριστιανισμός, ἀφότου μπῆκε στὸ δρόμο τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς, ὡς φαινόμενο μεγάλο συνυφασμένο μετὰ τὴν ἐγκόσμια δράση ἀνθρώπων (μετὰ τὴ δύναμη καὶ τὶς ἀδυναμίες τους), ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ὑποστῆ τὴ δοκιμασίαν ὅλων τῶν μεγάλων σελίδων τῆς ἱστορίας πού γράφονται ὄχι μόνο μετὰ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ μετὰ αἷμα, ὄχι μόνο μετὰ ιδέες, ἀλλὰ καὶ μετὰ πάθος, ὄχι μόνο μετὰ αἷτες ἢ αἰθέριες οὐσίες, ἀλλὰ καὶ μετὰ λάσπη.

Ἡ λάσπη, ὅμως, δὲν ἦταν περισσότερη ἀπὸ τὶς αἰθέριες οὐσίες στὰ χέρια ἐκείνων πού ἔχτισαν τὸ μεγάλο οἰκοδόμημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χωρὶς νὰ σταθῶ στοὺς ἀμέτρητους ἀγνοὺς μάρτυρες πού, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μεγάλων ἀποστόλων — καὶ τέτοιοι ὑπάρχουν ὀνομαστοὶ καὶ ἀνώνυμοι (ἴσως οἱ ἀνώνυμοι νὰ εἶναι μεγαλύτεροι κι' ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς) —, ὡς θυμηθῶ μερικὰ μεγάλα πνεύματα, μερικὲς καρ-

διές μεγάλου ἠθικοῦ διαμετρήματος, πού στοὺς ἴδιους ἐκείνους αἰῶνες τοῦ αἵματος καὶ τῆς λάσπης στάθηκαν ἐπάνω ἀπὸ τὴ λάσπη, ἐπάνω ἀπὸ τὰ πάθη. Ὁ Ἀθανάσιος, ἂν καὶ ἄμεσα συνυφασμένος μὲ τοὺς πιὸ φανατικοὺς ἀγῶνες, μὲ τὰ πιὸ σκονισμένα καθημερινὰ γεγονότα, στάθηκε μέγας ὡς ψυχὴ πού ἔμεινε ἀλύγιστη στὶς πιὸ σκληρὲς δοκιμασίες. Ποτὲ δὲν ἀδίκησε, ἐνῶ δέχθηκε ἀγόγγυστα νὰ τὸν ἀδικοῦν. Πάλεψε μὲ πείσμα (ἡ θρησκευτικὴ του σκέψη ἦταν, ἄλλωστε, μᾶλλον ἀφελής), ποτὲ ὅμως μὲ βαναυσότητα. Πέντε φορές ἐξορίσθηκε, καὶ δέχθηκε νὰ ἀδικηθεῖ καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον. Ὁταν ἔμεινε σχεδὸν ὀλομόναχος, ἔμοιασε μὲ ἅγιον. Ὁ Ἰουλιανὸς τὸν κακομεταχειρίσθηκε λιγώτερον ἀπ' ὅ,τι τὸν κακομεταχειρίσθηκαν οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες καὶ ἐπίσκοποι. Σύγχρονοι μὲ τὸν Ἀθανάσιον ἦταν οἱ τρεῖς ἄλλοι μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας: ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς, ὁ Μέγας Βασίλειος. Ἄν ὁ Ἰωάννης, αὐστηρότατος στὸ ἦθος, ζητώντας ἀπὸ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ περισσότερον ἀπ' ὅσα ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς ἄλλους, παρηγόρησε καὶ ἐνίσχυσε ἠθικὰ πάντοτε τοὺς πολλοὺς καὶ τοὺς ἀδύνατους καὶ ἐμαστίγωσε τοὺς ἰσχυροὺς, τοὺς πλούσιους καὶ τὴν αὐτοκράτειρα Εὐδοξία (γι' αὐτὸ κ' ἐξορίσθηκε καὶ πέθανε, στὰ 407, ὑποκύπτοντας στὶς κακουχίες), ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ δυὸ ἀδερφικοὶ φίλοι, ἄρκετὰ πρεσβύτεροι ἀπὸ τὸν Ἰωάννην, σημειώνουν μὲ τὴν ἀδιαίρετη ἠθικὴ παρουσία τους ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ ὠραιότερα γεγονότα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Φιλάνθρωποι, ἀπαλοὶ (ὁ Γρηγόριος ἦταν, μάλιστα, ἀπαλότερος ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε κ' ἔτσι δὲ διακρίθηκε στὴ διοίκηση τῆς ἐκκλησίας), ἀφιερωμένοι στὸ πνεῦμα καὶ στὸ ἦθος τοῦ Χριστιανισμοῦ (χωρὶς νὰ μποροῦν, στὶς μέρες πού ἔζησαν, νὰ παραμελήσουν καὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ δόγμα), ἄνθρωποι τῆς δημιουργικῆς μοναξιάς πού τοὺς ἔκαμε νὰ γράφουν σελίδες γεμάτες ἠθικὴ σοφία, οἱ δυὸ φίλοι στερέωσαν ὄχι μόνον τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ τὶς ψυχὰς τῶν πιστῶν. Ὁ Γρηγόριος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ ἀξιώματα (δὲν τοῦ ταίριαζε ἡ ἐξουσία, οὔτε κἂν ἡ ἐκκλησιαστικὴ), ἐνῶ ὁ Βασίλειος τὴν ἀσκοῦσε γιὰ νὰ βοηθᾷ τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ἄρρωστους, ἀλλὰ καὶ γιὰ ν' ἀντιστέκεται στοὺς ἰσχυροὺς, ὅπως ἀντιστάθηκε στὸν αὐτοκράτορα Οὐάλην, ἀδιαφορώντας γιὰ τίς ἀπειλὰς καὶ τίς διώξεις.

Οί τρεις αὐτοὶ μεγάλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, μαζί με τὸν Γρηγόριο τὸν Νύσσης (τὸν ἀδερφὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου), εἶναι, μετὰ τὸν Ὁριγένη ποὺ ἔγραψε, δίδαξε καὶ δοκιμάσθηκε στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ Γ' αἰῶνα, οἱ δημιουργοὶ ταυτόχρονα τῆς χριστιανικῆς σοφίας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἠθους. Καὶ παράλληλα με τοὺς τρεῖς μεγάλους, στὸ ἴδιο ἠθικὸ ὕφος καὶ με πνευματικὴ πληρότητα ποὺ σημειώνει τὸν πρῶτο μεγάλο σταθμὸ στὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ σκέψη γενικά, προβάλλει ὁ Αὐγουστίνος. Ἰδρύοντας ὁ Αὐγουστίνος τὴν αὐτοβιογραφία ὡς αὐτοβιογραφία τῆς ψυχῆς (στὸ ἔργο του «Ἐξομολογήσεις»), καθὼς καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας (στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου του «Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ»), ἔφερε τὸν Χριστιανισμό πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ τὰ σύμβολα, τὸν ἔκαμε, με βάση τὸ πνεῦμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, νὰ μπορεῖ νὰ συναγωνισθεῖ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη. Ἀγωνίσθηκε, βέβαια, ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὡς ἀπολογητῆς, πάλεψε δογματικὰ με τὸν Πελάγιο καὶ με τὴν αἵρεση τῶν Μανιχαίων (τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀνάμικτης με «ζωροαστρικὰ» στοιχεῖα διδασκαλίας τοῦ Πέρση Μανί, ἐνὸς θεολόγου τοῦ Γ' αἰῶνα), πάλεψε μ' ἄλλα λόγια με τὸν ἴδιο τὸν παλαιότερο ἐκούτο του, γιατί κι' ὁ ἴδιος πέρασε ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους πρὶν φθάσει στὸν καθαρὸ Χριστιανισμό, ἀλλὰ ὡς μοναδικὸ ὄπλο καὶ στοὺς δογματικοὺς ἀγῶνες του ἐχρησιμοποίησε τὴν πειθῶ, ποτὲ τὴ βία, τὸν πνευματικὸ διάλογο, ποτὲ τὴν ἔριδα. Ὁ Αὐγουστίνος ἔχυσε στὴ ζωὴ του πάρα πολλὰ δάκρυα, ἔκλαψε ὁ ἴδιος πολὺ, ἀλλὰ δὲν ἔκαμε ἄλλους νὰ πονέσουν καὶ νὰ κλάψουν. Πεθαίνοντας, στὰ 430, σὲ ἡλικία ἐβδομηνταἕξι ἐτῶν, ὅταν οἱ Βάνδαλοι πολιορκοῦσαν τὴν Ἰππώνα, τὴν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς του, ἔκλαιγε καὶ μετανοοῦσε καὶ γιὰ τ' ἁμαρτήματα ἀκόμα ποὺ δὲν εἶχε διαπράξει ὁ ἴδιος, γιὰ τὶς ἁμαρτίες ὄλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ὡς νέος εἶχε κι' ὁ ἴδιος ἁμαρτήσει, γιατί ἡ φύση του ἦταν ἔντονα αἰσθησιακὴ, ἀλλὰ περπατώντας στὸν κῆπο του (τὴ σκηνὴ ποὺ σημειώθηκε μιὰ μέρα τοῦ Ἰουλίου τοῦ 386, τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος) στάθηκε ὀριστικὰ στὶς ἀκόλουθες φράσεις τοῦ Παύλου (ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους): «ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, μὴ κώμοις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ· ἀλλὰ ἐνδύσασθε τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίαν». Καὶ φώναξε τὸν ἀδερφικὸ του φίλο Ἀλύπιο — ἡ φίλιὰ στὴ ζωὴ

του Αύγουστίνου ήταν η μεγαλύτερη χαρά του —, του διάβασε την περικοπή από την επιστολή του Παύλου, και ο Άλύπιος, παίρνοντας το βιβλίο από τα χέρια του φίλου, προχώρησε στην άμέσως επόμενη φράση του Παύλου, σε μιάν από τις πιο χριστιανικές: «Τὸν δὲ ἀσθενούντα τῇ πίστει προσλαβάνεσθε. . .». Ἔτσι ἔγινε ὁ Αὐγουστίνος αὐστηρὸς στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ἐπιεικὴς γιὰ τοὺς ἄλλους.

Δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Αὐγουστίνου, στὰ 440, ἀνέβηκε στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς Ρώμης ὁ πρῶτος μεγάλος Πάπας, ὁ Λέων ὁ Α΄. Μὲ τὴν παρουσία του στὴ Ρώμη σημειώθηκε καὶ ἡ πρώτη συνειδητὴ προβολὴ τῆς ἰδέας τοῦ Παπισμοῦ. Ὁ Λέων ὁ Α΄, στὰ κηρύγματά του, δὲν ἄφισε εὐκαιρία χωρὶς νὰ τονίσει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης εἶναι ὁ διάδοχος τοῦ ἀποστόλου Πέτρου. Ἔτσι μπορεῖ νὰ δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸ διχασμὸ ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο (πὺ τὴν πρώτη ἐκδήλωσή του τὴν ἔκαμε ὁ Πάπας Φῆλιξ ὁ Β΄, μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα), ἄρχισε ὅμως ν' ἀποκρυσταλλώνεται καὶ ὁ πυρήνας τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ κόσμου πὺ δίχως αὐτὸν οἱ βάρβαροι τοῦ βορρᾶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ συγκεντρωθοῦν στὴ νέα τους χριστιανικὴ κοινότητα. Ὁ Λέων ὁ Α΄ ἦταν, βέβαια, προπάντων ἕνας ἐγκόσμιος ἡγέτης, γι' αὐτὸ χρειάστηκε νάιναι συχνὰ σκληρὸς. Οἱ αὐτοκράτορες ἦταν, ἄλλωστε, μακριὰ καὶ ὁ Λέων ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἐκτελεῖ καὶ καθήκοντα πολιτικῆς ἐξουσίας, προετοιμάζοντας ἔτσι τὴν ἴδρυση καὶ τοῦ παπικοῦ κράτους πὺ σημειώθηκε στὰ τέλη τοῦ Η΄ αἰώνα. Δὲν ἔσπευσε, τάχα, ὁ Λέων στὴ Μάντουα (στὰ 452) γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὸν Ἄττίλα καὶ δὲν ἔσωσε τὴν Ἰταλία ὀλόκληρη, πείθοντας τὸν πιὸ ἄγριο βασιλιά τῶν Οὐννων νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ φύγει; Δὲν ἔπεισε, ἐπίσης, στὰ 455, τὸ βασιλιά τῶν Βανδάλων Γεζέριχο πὺ μπῆκε στὴ Ρώμη καὶ πὺ τὴν ἐλεηλάτησε, νὰ λυπηθεῖ τὴ ζωὴ τῶν Ρωμαίων; Πὺς μπόρεσε ἡ «πειθὴ» νὰ παίξει ἕναν τόσο σωτήριον ρόλο στὴν ἱστορία καί, μάλιστα, στὶς φοβερὲς καὶ σκοτεινὲς ἐκεῖνες ὥρες; Ἡ δύναμη τοῦ Χριστιανισμοῦ δείχτηκε, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες πὺ συνυφάνθηκαν μὲ τὴν ἐγκόσμια ὀργάνωσή του. Ὁ Λέων μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν ἅγιος, ἀλλὰ ἦταν «μέγας», ὅπως καὶ ὀνομάζεται, «μέγας» ὡς Χριστιανὸς γιὰτὶ μόνο ἡ χριστιανικὴ πίστη μπορεῖ νὰ πείθει καὶ τοὺς ἄπιστους.

Ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Α΄, στὰ τέλη τοῦ 5' αἰώνα, ἐμφανίζει καὶ χαρακτηριστικὰ προσωπικῆς ἀγιωσύνης. Τὸν εἶχε ἐμπνεύσει, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἅγιος Βενέδικτος, τὸν εἶχαν ἐμπνεύσει καὶ βαθύτατα ἐπηρέασε τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἠθικὰ πανίσχυρου ἐρημίτη τοῦ Μόντε - Κασσίνο ποῦ δὲν πρόλαβε, βέβαια, νὰ τὸν γνωρίσει, ἀλλὰ ποῦ τῆ μορφῆ του, περιγράφοντάς την καὶ σ' ἓναν ἀγιογραφικὸ «διάλογο», τὴν εἶχε ἀδιάκοπα μπροστὰ στὰ μάτια του. «Μέγας» ὀνομάσθηκε καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Α΄ καὶ ἦταν ἀληθινὰ μέγας. Ἦταν καὶ ἀπαλός, ὄχι μόνον ἰσχυρός. Ἀντιμετώπισε μὲ γενναιοφροσύνη τὸν κίνδυνο τῶν Λογγοβάρδων, μοίραζε μὲ γενναιοφροσύνη τὰ εἰσοδήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἦταν ἀκούραστος σὲ συγγραφικὴ ἐργασία ποῦ σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ ἠθικὴ στερέωση τῶν συνειδήσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἐθρήνησε ὡς γόνος παλαιᾶς ρωμαϊκῆς οἰκογένειας τὴν κατάπτωση τῆς Ρώμης («Ποῦ εἶναι ἡ σύγκλητος, ποῦ ὁ λαός;»), καὶ στάθηκε ὀρθὸς ἐπάνω σὲ τόσα ἐρείπια χωρὶς ποτὲ νὰ λυγίσει.

5.— Γιὰ νὰ δείξω τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, στοὺς αἰῶνες ποῦ παράλληλα μὲ τὴν ἀκμὴ του ἐμφανίζονται καὶ τὶς πιὸ σκοτεινὲς πλευρὲς καὶ τὶς πιὸ διαλυτικὲς κινήσεις μὲσ' στοὺς κόλπους του, στάθηκα σὲ μερικὰ μεγάλα ὄνόματα, σὲ μερικὲς προσωπικότητες ποῦ ἔχουν σημειώσει καὶ ἐξωτερικοὺς σταθμοὺς στὴν ἱστορία. Πίσω ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, ἀμέτρητοι εἶναι οἱ φορεῖς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ποῦ ζοῦσαν τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ ὁ Παῦλος ὅταν λέει: «πάντοτε τὴν νέκρωσιν τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι περιφέροντες, ἵνα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῆ». Ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, παρουσίασε ὅλες τὶς ἀδυναμίες καὶ κακὲς πλευρὲς ποῦ εἶναι συνυφασμένες μὲ κάθε ἀνθρώπινη ὀργάνωση, ἀλλὰ βόηθησε τὸν ἄνθρωπο νὰ δείξει καὶ τὶς πιὸ μεγάλες ἀρετὲς του, ἔκαμε τὸν στρατιώτη Σεβαστιανό, τὸν ἅγιο καὶ μάρτυρα ποῦ τὴν ὠραία νεανικὴ μορφὴ του ἀγάπησε ὁ Γκρέκο, ν' ἀντιμετωπίσει ἀγέρωχα τὸν Διοκλητιανό, κ' ἔκαμε τὸν Αὐγουστῖνο νὰ ὑπερνικήσῃ τὸν ἑαυτό του. Κ' εἶναι ὁ ἑαυτός μας πολλὰς φορὲς πιὸ ἐπικίνδυνος ἀπὸ τὸν πανίσχυρο Διοκλητιανό.

Ἄν δὲν παρουσίαζε ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση, τὶς ἀδυναμίες καὶ κακὲς πλευρὲς ποῦ παρουσίασε, ὁ κό-

σμος, βέβαια, θὰ εἶχε φθάσει σὲ μιὰν ἀσύλληπτη ἠθικὴ τελειότητα. Ἄλλὰ εἶναι τάχα, σωστὸ νὰ λέμε ὅτι τὶς ἀδυναμίες καὶ τὶς κακὰς πλευρὰς τὶς παρουσίασε ὁ Χριστιανισμός; Ὅχι, ὁ κόσμος τὶς παρουσίασε, οἱ ἄνθρωποι τὶς παρουσίασαν. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ πῆραν στὰ χέρια τοὺς τὸν Χριστιανισμό, καὶ ὅχι ὁ Χριστιανισμός ὁ ἴδιος. Καὶ ἄνθρωποι, πάλι, ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὴ μορφή καὶ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, ἀποφάσιζαν κάθε τόσο ν' ἀντιταχθοῦν στὶς ἀδυναμίες, νὰ ἐκκαθαρίσουν τὸ ἔδαφος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὰ ζιζάνια τῆς κακίας καὶ τῶν παθῶν, νὰ ἐξαγνίσουν τὴν ἐκκλησίαν ἢ γενικώτερα τὴν κοινότητα τῶν Χριστιανῶν. Καὶ τέτοιοι ἐμφανίσθηκαν στὴν ἱστορία πολλοί, ἀδιάφορο ἂν καὶ ἡ ἐμφάνισή αὐτῶν — ὅπως ἦταν ἱστορικὰ ἀναπόφευκτο — συνδυάσθηκε ἐπίσης μὲ διαιρέσεις καὶ ἔριδες. Κάθε ἱστορικὴ ἀναγέννηση, κάθε ἠθικὸ κίνημα, συνδέεται ἀναγκαστικὰ μ' ἓνα φαῦλο κύκλο.

Λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα, ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Ζ', ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς αὐστηρὰς ἀρχὰς τῶν Βενεδικτίνων καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ κίνημα τῶν Κλουνιανῶν (τῶν Βενεδικτίνων τῆς γαλλικῆς μονῆς τοῦ Κλυνύ), στηριγμένος ὅμως καὶ στὴ μεγάλη ἐξουσιαστικὴ του βούληση, ἀντιμετωπίζει τὴν κατὰπτωσιν τοῦ κλήρου, τὴν ἀνηθικότητα ποὺ εἶχε φθάσει ὡς τὴν ἔδρα τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ὅπου κ' ἓνα παιδί δώδεκα ἐτῶν, ὁ Βενέδικτος ὁ Θ' εἶχε ἀναρριχηθεῖ, χτυπάει τὴ σιμωνίαν καὶ κάθε διαφθορά, καὶ ἂν δὲν ἀποφάσιζε νὰ ἐπιβάλλει καὶ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ παπικοῦ κράτους ἐπάνω ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα κράτη, ἐγκαινιάζοντας τὴν ἐξαντλητικὴ πάλη τῆς Ρώμης κατὰ τῶν Γερμανῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Γάλλων βασιλέων, θὰ εἶχε ἴσως δημιουργήσει ἓνα διαρκέστερο καθεστῶς ἠθικοῦ χριστιανικοῦ καθαρμοῦ στὴ δυτικὴ ἐκκλησίαν. Ὡστόσο, μολονότι πρόσκαιρη, ἡ ἀνορθωτικὴ του προσπάθεια στὴν ἠθικὴ σφαῖρα τῆς ζωῆς ἦταν ἓνα μεγάλο γεγονός. Ἀνάλογα ἦταν τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων μεταρρυθμιστῶν, στὸν Ιε' αἰῶνα, προπάντων μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Καλδίνου, καθὼς καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰγνατίου Λογιόλα ποὺ ἱδρυσε τὸν Ἰησοῦϊτισμό. Ἄν ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλδίνος, ὕστερ' ἀπὸ τὶς προσπάθειες γενναίων προδρόμων ὅπως ὁ Ἰωάννης Χούς πῆραν τὴν ἱστορικὴ εὐθύνη νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἠθικὴ ἀναγέννηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς δυτικῆς ἐκκλη-

σίας, ὁ Λογιόλα καὶ οἱ ὀπαδοὶ του δοκίμασαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἀναγέννηση χωρὶς νὰ ἔρθουν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Ρώμη, ἐπιχειρώντας νὰ ὑποβάλουν στὸν Πάπα καὶ στοὺς καθολικοὺς ἡγεμόνες τὸ πνεῦμα τους. Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ Ἰησοῦϊτισμοῦ, ἑκατὸ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή της, εἶχε χάσει τόσο τὴν ἠθικὴ αὐστηρότητα ποὺ συνυφάνθηκε μὲ τὴ θέληση καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Λογιόλα, ὥστε στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα χρειάσθηκε ν' ἀντιμετωπισθεῖ ἀπὸ ἕνα νέο ἠθικὸ κίνημα, ἀπὸ τὸ κίνημα τῶν Γιανσενιστῶν στὴ Γαλλία ποὺ τὸ ἐκύρωσε μὲ τὸ ἀγνὸ καὶ ἰσχυρὸ του πνεῦμα ὁ θαυμάσιος Πασκάλ.

Δὲν ὑπάρχει στὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνορθωτικὴ προσπάθεια ποὺ νὰ μὴν προκάλεσε βίαια πάθη καὶ διαιρέσεις. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ, μάλιστα, ποὺ ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλδίνος κατὰφεραν νὰ δημιουργήσουν, ὀδηγημένοι ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ ἐξηγησιμὴ ἀντίδρασή τους κατὰ τῆς Ρώμης, ἕναν Χριστιανισμὸ ποὺ νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἕνα Χριστιανισμὸ πιὸ γνήσιο ἴσως, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀδέσμευτο, πιὸ ἐλεύθερο (τουλάχιστον στὴν ἀρχὴ) ἀπὸ κάθε τύπο, ἀνοιξε ὁ δρόμος γιὰ κάθε λογῆς Χριστιανισμὸ, πράγμα ποὺ στὸν ΙΖ' αἰῶνα, προπάντων στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Σκωτία, πῆρε τὶς πιὸ ἐπικίνδυνες διαστάσεις. Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλδίνος ἦταν βιαστικοί· ὁ Γερμανὸς ὡς καρδιὰ καὶ ὡς βούληση, ὁ Γάλλος ὡς πνεῦμα. Ἡ ἀντίδρασή τους τροφοδοτήθηκε (τουλάχιστον φαινομενικὰ) περισσότερο ἀπὸ τὶς παροδικὲς καταχρήσεις τῆς ἐγκόσμιας ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ λιγώτερο ἀπὸ τὰ μόνιμα δόγματα καὶ τοὺς παραδομένους τύπους τῆς λατρείας. Δὲν εἶχαν τὴν ὑπομονὴ νὰ χτυπήσουν τὸ κακὸ μέσ' στὸ ἴδιο τους τὸ σπίτι. Ἀποφάσισαν νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν, βγήκαν ἔξω στὸ ὑπαιθρο, ὅπου ὁ ἀέρας εἶναι καθαρότερος, ἀλλὰ ὅπου κι' ὁ καθένας μπορεῖ νὰ πάρει ὅποιο δρόμο θέλει. Ὡστόσο, κι' ἄλλοι πολλοὶ λόγοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσωπικὴ βιασύνη τοῦ Λουθήρου ἢ τοῦ Καλδίνου, προκάλεσαν τὰ μεγάλα μεταρρυθμιστικὰ κινήματα. Ὅπως τὸ σχίσμα ποὺ χώρισε τὴν ἀνατολικὴ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐκκλησία ἦταν περισσότερο ἕνα πολιτικὸ παρά ἕνα θρησκευτικὸ γεγονός, ἔτσι καὶ ἡ ἀντίθεση τοῦ βορρᾶ πρὸς τὸ μεσογειακὸ νότο εἶχε, πλᾶϊ στὸ θρησκευτικὸ μεταρρυθμιστικὸ χαρακτῆρα της, κ' ἕνα χαρακτηριστὴρα πολιτικὸ καὶ γενικώτερο πνευματικὸ. Κι' ἂν δὲ βρισκόταν ὁ Καλδίνος στὴ Γαλλία, θὰ γεννιόταν ὁ «Καλδινισμὸς» στὴν

Ἑλλάδα ὅπου πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Καλβίνο, στὸν 14' αἰῶνα, εἶχε προβάλλει ὁ Τζὼν Οὐϊκλίφ καὶ εἶχαν σημειωθεῖ οἱ πρῶτες σοβαρὲς ἀντιδράσεις κατὰ τῆς Ρώμης. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν Λούθηρον. Χιλιάδες Λούθηροι ἦταν στὴ Γερμανία ἕτοιμοι, στὸν 15' αἰῶνα, νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἄν βρέθηκε ὁ ἓνας, ὁ πιὸ πεισματάρης κι' ὁ πιὸ ἀποφασιστικός, αὐτὸ σημαίνει ἀπλουστάτα ὅτι τὸν περίμεναν πολλοί, κι' ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ὁ Ἄλμπρεχτ Ντύρερ. Διαβάζοντας τὸ ἡμερολόγιο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀνθρώπου καὶ ζωγράφου, βλέπουμε μὲ τί ἀγωνία συμμεριζόταν τὰ βήματα τοῦ Λουθήρου. Μήπως δὲν ὑπάρχει ὁ Λούθηρος ἀπὸ πνεῦμα κίολας τοῦ Μάϊστερ Ἐκχαρτ πού στίς ἀρχές τοῦ 14' αἰῶνα, μιλώντας ὅπως μίλησε γιὰ τὸ Θεὸ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀποστολή, εἶχε ξεφύγει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη, πράγμα πού δὲν ἔμεινε ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὸν Πάπα; Τί σχέση, ἄλλωστε, μπορούσε ν'ἔχει ἡ Ἱερὴ Ἐξέταση μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ Μάϊστερ Ἐκχαρτ ἢ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀγγλοποιητῆ Λάνγκλαντ πού ὁ τελευταῖος, ζώντας στὸν 14' αἰῶνα, χτύπησε μὲ τόλμη, ἂν καὶ ἀνήκοντας στὴν καθολικὴ ἐκκλησία, τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν ἀναξιοσύνη τῶν λειτουργῶν τῆς;

Κι' ὅμως, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἀπλό. Ἐνας μέγας Πάπας, ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ', πού μὲ τὸ αὐστηρὸ νεανικὸ του ἦθος ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀνόρθωση τῆς ἐκκλησίας, ὀργάνωσε ταυτόχρονα — χωρὶς νὰ τὸ θεωρήσει αὐτὸ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἠθικὴ συνείδησή του — τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση, στὰ 1199, γιὰ ν' ἀναστείλει τὴν ἐξάπλωση τῶν αἵρετικῶν. Οἱ Ἀλβιγηνοί, στὴ νότιο Γαλλία, εἶχαν γίνει ἓνας μέγας κίνδυνος γιὰ τὴν ἐκκλησία. Ἀμφισβητοῦσαν, ὅπως καὶ οἱ «Καθαροὶ» σὲ ἄλλες χώρες, τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση τοῦ Ἰησοῦ, τὴ σάρκωση, τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασή του. Κι' ἀποτελοῦσαν καὶ μιὰν ἔνοπλη πολιτικὴ δύναμη πού ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' ἀναγκάσθηκε μὲ τὰ ὅπλα, ἐπίσης, ν' ἀντιμετωπίσει. Δὲν εἶπε, ὅμως, ὁ Παῦλος: «τὸν δὲ ἀσθενοῦντα τῇ πίστει προσλαμβάνεσθε. . .»; Ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' ἦταν χριστιανὸς στὸ προσωπικὸ του ἦθος, ἀλλὰ ἦταν καὶ πολιτικὸς καὶ μάλιστα μέγας πολιτικὸς ἡγέτης. Ὅπως ἀντιμετώπισε τοὺς Ἀλβιγηνούς, σκορπίζοντας τὸ θάνατο καὶ τὴν καταστροφὴ σὲ ὀλόκληρες ἐπαρχίες τῆς Γαλλίας, ἔτσι ἀντιμετώπισε καὶ αὐτοκράτορες καὶ βασιλεῖς. Ἐνας ἄλλος, τὶς ἴδιες ἐκεῖνες μέρες, στίς ἀρχές τοῦ 13' αἰῶνα, ἀνέβασε τὸν Χριστιανισμό

τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐπάνω ἀπὸ κάθε ἐγκόσμια ματαιότητα. Ἔτσι σημειώθηκαν στὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ οἱ μεγάλοι συμφηφισμοί: οἱ συμφηφισμοὶ ἀνάμεσα στὶς δυὸ τάσεις του, στὴν ἐγκόσμια καὶ τὴν ὑπερκόσμια. Ἐνῶ ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Γ' καθαιροῦσε αὐτοκράτορες, πολεμοῦσε καὶ ἔχυνε αἷμα, ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης ἀγαποῦσε, περιποιόταν τοὺς ἀρρώστους (πέρασε κι' ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μιᾶς βαρειᾶς ἀρρώστιας), καθιέρωνε τὴ φτώχεια ὡς θεῖο δῶρο, ἄρχισε εἰκοσιεφτά ἐτῶν νὰ ἰδρῦει καὶ νὰ ὀργανώνει τάγματα ἀγάπης, φτώχειας καὶ μετανοίας, μιλοῦσε μὲ τὰ πουλιά, κ' ἔγραφε τοὺς ποιητικώτατους θρησκευτικούς ὕμνους του. Ἄν ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε σταθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς ψυχῆς τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης, δὲ θὰ χρειαζόταν καμιά μεταρρύθμιση, δὲ θὰ σημειωνόταν καμιά ἐγκόσμια πάλη ἀνάμεσα στὶς ἐκκλησίες του, δὲ θάταν ὅμως κ' εὐκόλο — ἴσως νάταν, μάλιστα, ἀδύνατο — νὰ συγκρατηθεῖ ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση.

Πάντα ξαναγυρίζουμε στὴν ἴδια διαπίστωση. Τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς ἱστορίας εἶναι μικτά. Δὲ θὰ μπορούσε, ἴσως, ὁ Χριστιανισμὸς νὰ γίνεῖ ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ φαινόμενο, ν' ἀγκυλιώσει ἠπείρους καὶ αἰῶνες, νὰ ἐμφυχώσει καὶ νὰ κινήσει ἑκατομμύρια ἀνθρώπους στὴν ἱστορικὴ τους δράση, ἂν εἶχε περιορίσει τὴν ἀποστολὴ του στὴν ἀπαλὴ καὶ μυστικὴ ἐπαφὴ του μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἂν δὲν ἐπιχειροῦσε νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ ἐπηρεάσει τὴν ἐξωτερικὴ τους ζωὴ, τὴν κοινωνία. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μπήκε καὶ στὴ δεύτερη αὐτὴ ἀποστολὴ, ἄρχισαν οἱ ἀντιθέσεις, τ' ἀνθρώπινα πάθη, οἱ ματαιοδοξίες, οἱ πολιτικὲς ἀνάγκες καὶ σκοπιμότητες, ἄρχισε ἡ «ἱστορία». Κι' αὐτὸς ὁ Λούθηρος ποὺ μὲ τὸ κίνημά του (ὁ ἴδιος ἀπόρησε ποὺ εἶχε μιὰ τόσο μεγάλη καὶ ἀπότομη ἐξάπλωση) ζήτησε ν' ἀπαλλάξει τὸν Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ του σ' ἓναν ἐγκόσμιο ἡγέτη, τὸν Πάπα, καὶ ἀπὸ τὶς ἐγκόσμιες ματαιότητες, μπλέχτηκε σ' ἓναν ἀγῶνα γεμάτο ἀπὸ ἐγκόσμιο πάθος καὶ πολιτικὲς σκοπιμότητες, κ' ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς μιᾶς νέας ἐκκλησίας. Ἔτσι, κ' οἱ «διαμαρτυρόμενοι» προκάλεσαν νέες διαμαρτυρίες ἐναντίον τους, ἡ ἐπανάσταση δὲν προκάλεσε μόνο τὴν ἀντεπανάσταση (τὴν ἀντιμεταρρύθμιση ποὺ μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἠθικὴ ὥθηση τῶν Ἰησουϊτῶν πήρε, στὰ τέλη τοῦ 16' αἰῶνα, μορφὲς σημαντικὲς καὶ γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ γενικώτερη πνευματικὴ ζωὴ), ἀλλὰ

προκάλεσε και νέες επαναστάσεις, διαρκώς νεώτερες «χειραφετήσεις» πού, ενώ πρόβαλλαν πάντοτε ως χειραφετήσεις, δημιουργούσαν νέα δεσμά και νέες τάσεις άυπακοής και έλευθερίας. Στην Άγγλία, ειδικώτερα, με άφορμή τὰ συνθήματα του Καλβίνου, συμπλέκονται τὰ διάφορα «άπολυτρωτικά» θρησκευτικά κινήματα, στον ΙΖ΄ αιώνα, τόσο πολύ μεταξύ τους, ώστε μέσ' στις ίδιες τες στρατιωτικές μονάδες τών πουριτανών δέν ξέρει ό κάθε πολεμιστής για ποιά πίστη πολεμάει ό πλησίον του και αναγκάζεται ό Κρόμβελ, όταν πήρε όριστικά στα χέρια του την έξουσία, να καταδιώξει τούς ίδιους τούς φίλους του πού είχαν φθάσει στα άκρα.

δ.— Όσο, ό Χριστιανισμός κρατήθηκε, αντίτάχθηκε στον ίδιο τον έαυτό του, στην έγκόσμια όργάνωσή του, πέρασε από τες δοκιμασίες τών πιο σκοτεινών παθών πού αναπτύχθηκαν στους κόλπους του, δείχτηκε ως πνεύμα ισχυρότερος από την ιστορική του σάρκα. Άν, λοιπόν, στην εποχή μας έχουν οί άνθρωποι άπομακρυνθεί από τον Χριστιανισμό, άν μέσα τους έχει στερήσει ή μειωθεί επικίνδυνα κάθε μεταφυσική πηγή, αυτό δέ μπορούμε να τó άποδώσουμε στην έκκλησία ή στις έκκλησίες, στα έλαττώματα πού είναι συνυφασμένα με την έγκόσμια όργάνωση του Χριστιανισμού, αφού στους αιώνες εκείνους πού τὰ έλαττώματα αυτά είχαν έκδηλωθεί πολύ έντονώτερα, ό Χριστιανισμός όχι μόνο δέν ύποχωρούσε από τες ψυχές τών ανθρώπων, αλλά τες κατακτούσε διαρκώς περισσότερο. Υπάρχει, μάλιστα, κάποια συνάρτηση τής έντονης παρουσίας του Χριστιανισμού μέσ' στις συνειδήσεις τών ανθρώπων με την έντονη έκδήλωση τών μειονεκτημάτων του στην έξωτερική ζωή τής ιστορίας. Στις ώρες τών σκοτεινών παθών ήταν κ' ή μεταφυσική νοσταλγία τής χριστιανικής ψυχής μεγάλη. Έπειδή, άκριβώς, οί άνθρωποι ζούσαν πολύ έντονα τον Χριστιανισμό μέσα τους, γι' αυτό και φανατίζονταν, χάνοντας στην ιστορική ζωή και δράση τους τó μέτρο και την ήθική ίσορροπία. Δέν ήταν, βέβαια, πάντα οί ίδιοι άνθρωποι πού πλήρωναν τες προϋποθέσεις τής έντονης έσωτερικής και έξωτερικής ζωής του Χριστιανισμού. Ό Γρηγόριος ό Ναζιανζηνός δέν ήταν Κύριλλος, και ό Κύριλλος δέν ήταν Γρηγόριος. Τό ίδιο, ό Φραγκίσκος τής Άσσίζης δέν ήταν Ίννοκέντιος, και ό Ίννοκέντιος ό Γ΄ δέν ήταν Φραγκίσκος. Σημειώθηκε, όμως, συχνά και ή ταύτιση τών δυο ανθρώπινων τύπων στο

ἴδιο πρόσωπο. Ἐχομε καὶ πολλὰ παραδείγματα μεγάλων Χριστιανῶν ποὺ ἦταν ἀπαλοὶ μέσα τους καὶ στὴν ἄμεση ἀνθρώπινη διαγωγή τους, καὶ σκληροὶ στὴν ἱστορική τους δράση. Τέτοιοι ἦταν ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβώ, στὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ὁ Θ΄, ὁ «ἅγιος», στὸν ΙΓ΄ αἰῶνα.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὁ Χριστιανισμὸς ἔπαψε νὰ καθορίζει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, νὰ ἐπηρεάζει ἄμεσα τὰ βήματά τους καὶ τὰ βήματα τῆς ἱστορίας. Ὑπάρχουν, βέβαια, ἀκόμα Χριστιανοὶ πολλοί, καὶ οἱ καλύτεροὶ εἶναι ἴσως ἐκεῖνοι ποὺ δὲ φαίνονται· ὡστόσο, οὔτε οἱ ἀνθρώποι ὡς πλῆθη, ὡς ἀνώνυμες κοινότητες, ζοῦν ἔντονα μέσα τους τὸν Χριστιανισμό, οὔτε ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικὰ καὶ ἄμεσα (τουλάχιστον στὶς πιὸ πολλές χώρες) ἀπὸ τὴ θρησκεία ἢ τὴν ἐκκλησία. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κινοῦνται ἡγετικὰ στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, εἴτε ὡς πολιτικοὶ εἴτε ὡς ἐπιστήμονες καὶ ἀνθρώποι τοῦ πνεύματος, ἐλάχιστοι ἀνάμεσά τους ἔχουν διατηρήσει μιὰ μεταφυσικὴ ἐλπίδα μέσα τους.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, δίνοντας τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς μας, προσπάθησα νὰ βρῶ τοὺς λόγους ποὺ κάνουν τὸν ἀνθρώπο τῶν ἡμερῶν μας νὰ χάνει κάθε μεταφυσικὴ πίστη καὶ ἐλπίδα. Οἱ λόγοι αὗτοὶ δὲν ἔχουν καμιάν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐγκόσμια ὀργάνωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, μὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸ κατακερματισμὸ του. Ἡ γνώση εἶν' ἐκείνη ποὺ ἔκαμε τὸν ἀνθρώπο νὰ χάσει τὴν ἐπαφή του μὲ τὸ ἄγνωστο. Ἡ τεχνικὴ εἶν' ἐκείνη ποὺ δεσπόζοντας στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμα καὶ στὸ χρόνο τῆς ζωῆς του, δένει τὸ πνεῦμα του σὲ τόσες ἀπαιτήσεις ποὺ δὲν εὐκαιρεῖ νὰ στραφῆί πρὸς τὰ μέσα. «Ἐνδον σκάπτε», «ἔσω βλέπε», συμβουλεύει ὁ αὐτοκράτορας Μάρκος Αὐρήλιος. Ἀλλὰ πῶς νὰ προλάβει νὰ σκάψει μέσα του ἢ ἔστω καὶ νὰ κοιτάξει μέσα του ὁ ἀνθρώπος τῆς ἐποχῆς μας; Καὶ ἂν ἔχει κάπου - κάπου καιρὸ νὰ κοιτάξει, παρεμβάλλεται ἡ γνώση (δὲ φταίει ἡ ἴδια, ἀλλὰ φταίει ἡ ἀδυναμία του νὰ ξεχωρίσει τὰ ἄσχετα) καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ προχωρήσει στὴ μεταφυσικὴ σφαῖρα τῆς ψυχῆς του. Στριμώχνεται, κουράζεται, ἀμφιβάλλει, δυσπιστεῖ, ἀπογοητεύεται, ζεῖ στὸ κενό. Μέσ' στὰ φοβερὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας, ὁ ἀνθρώπος ἔγινε ἔτσι τὸ φοβερότερο ἀπ' ὅλα: ἐνσαρκώνει τὸ κενό. Πῶς, ὅμως, ἐνσαρκώνει τὸ κενὸ ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς τῆς ἐποχῆς μας ποὺ

ξέρει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἤξερε ὁ Σωκράτης, πού πετάει στὸν ἀέρα, καὶ ἀκουμπώντας τὸ δάχτυλό του σ' ἓνα κουμπὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅποιαν ἠπειρο ἐπιθυμεῖ; Ἐνσαρκώνει, ἀπλούστατα, τὸ κενὸ στὸ κομμάτι ἐκεῖνο τοῦ ἑαυτοῦ του πού δὲν εἶναι ταγμένο οὔτε νὰ βλέπει, οὔτε ν' ἀκούει, οὔτε νὰ ξέρει, ἀλλὰ πού εἶναι ταγμένο νὰ συζεῖ μὲ τὸ ἀγνωστο (ὡς «ἄγνωστο»), μὲ τὸ ἀόρατο, μὲ τὸ ἀθόρυβο. Τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶναι ὁ οὐσιαστικὸς ἑαυτὸς του, ὁ θάνατος, ὁ Θεός, τὸ πᾶν.

7. — Ἄν γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ μεταφυσικὸ κενὸ ἔχει κάποιαν εὐθύνη καὶ ἡ ἐγκόσμια ὀργάνωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν εὐθύνη αὐτὴ δὲ μπορούμε νὰ τὴ βρούμε οὔτε στὴν ὑπαρξη πολλῶν ἐκκλησιῶν ἢ δογματικῶν διαφορῶν, οὔτε στὰ ὁποιαδήποτε ἄλλα ἐλαττώματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ πού ἔχουν, ἄλλωστε, ὑποχωρήσει ἢ δὲ φαίνονται ὅσο ἄλλοτε, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ. Ἡ ἐκκλησία — μιλάω γιὰ τὴν ἐκκλησία γενικὰ, ὁποιαδήποτε κι' ἂν εἶναι — δὲν κατάφερε ἀκόμα νὰ συλλάβει τὸ νόημα τοῦ κενοῦ πού ἔχει δημιουργηθεῖ μέσ' στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Θὰ μπορούσε, τάχα, νὰ τὸ ἐμποδίσει νὰ γεννηθεῖ, ἂν εἶχε συλλάβει τὸ κενὸ στὸ ἀληθινὸ του νόημα; Δὲν ξέρω ἂν θὰ μπορούσε. Ὡστόσο, θὰ βοηθοῦσε τὸν ἀνθρώπο νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει. Καὶ ὑπάρχει καιρὸς· μπορεί ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ τὸν βοηθήσει.

Ἡ δυτικὴ ἐκκλησία πού εἶχε μιὰ μεγάλη ἱστορικὴ ἀνεση στὴν ἀνάπτυξη τῆς πνευματικῆς τῆς ἀποστολῆς καὶ πού ὡς ἐγκόσμια ὀργάνωση δὲν εἶναι μονάχα ἡ τελειότερη ἀπ' ὅλες τὶς ἐκκλησιαστικὲς ὀργανώσεις, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ τελειότερη ἐξουκρατικὴ γενικὰ ὀργάνωση πού ἔχει γνωρίσει ἡ ἱστορία, ἔδωσε καὶ δίνει δείγματα μιᾶς μεγάλης ἱκανότητος νὰ μπαίνει στὴ ζωὴ — τὴν ἰδιωτικὴ, τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ — τῶν ἀνθρώπων πού ὑπάγονται στὴν ἠθικὴ τῆς ἐξουσίας. Τὸ ἔργο τῆς αὐτὸ τὸ συνεχίζει ἡ δυτικὴ ἐκκλησία καὶ στίς μέρες μας, καὶ ὑπάρχουν τμήματα λαοῦ, προπάντων στὴν Ἰταλία, στὴ Γαλλία, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, πού, ἄσχετα ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ μεταφυσικὴ τους τάση, δέχονται πρόθυμα — εἴτε ἀπὸ παράδοση καὶ συνήθεια, εἴτε ἀπὸ ἀμεσοῦς ψυχολογικοὺς καὶ κοινωνικοὺς λόγους — νὰ καθοδηγοῦνται, στὰ οἰκογενειακὰ, ἐπαγγελματικὰ ἢ πολιτικὰ βήματα τῆς ζωῆς τους, ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι κακό· εἶναι ἀπὸ

τὰ λίγα θετικά φαινόμενα στήν ἠθική ζωὴ τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ ὅλες, ἄλλωστε, οἱ ἐκκλησιᾶς ἢ θρησκευτικὲς κοινότητες προσπαθοῦν νὰ κάμουν τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ἡ ἐπιτυχία τους εἶναι μικρότερη. Ὡστόσο, κι' αὐτὸ πού κατορθώνει ἡ δυτικὴ ἐκκλησία ἔχει μόνο μιὰν ἔμμεση σχέση μ' αὐτὸ πού ζητάει ἡ ἐποχὴ μας, κρύβει ἀπὸ τὰ μάτια πολλῶν τὸ κενὸ πού ὑπάρχει μέσα τους, ἀλλὰ δὲν τὸ πληρώνει ἢ τὸ πληρώνει λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι θάπρεπε.

Ἡ δυτικὴ ἐκκλησία, ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλιλαίου, εἶχε δεῖξει μιὰ στάση ἀδιάλλακτη στὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν πίστη καὶ στὴ γνώση. Ὅχι ὅμως μόνον ἡ δυτικὴ ἐκκλησία. Οἱ διαμαρτυρούμενοι ἦταν ἐξίσου ἀδιάλλακτοί, ἀδιάφορο ἂν δὲ χρησιμοποιοῦσαν τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση ὡς ὄπλο. Ὁ Λούθηρος ὀνόμασε τὸν Κοπέρνικο «τρελλό», καὶ τὸν Κέπλερ τὸν χτύπησαν ἀργότερα οἱ διαμαρτυρούμενοι ὅσο καὶ οἱ καθολικοί. Καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπὸ τοὺς καθολικούς. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Δομινικανούς πού ἦταν ἀδιάλλακτοί, οἱ Ἰησουῖτες ἔκαμαν τὴν πρώτη μεγάλη προσπάθεια νὰ συμβιάσουν τὴν πίστη μὲ τὴ γνώση. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ συνδέεται ἀκριβῶς μὲ τὴν πνευματικὴ περιπέτεια τοῦ Γαλιλαίου. Ἦταν, βέβαια, δύσκολο γιὰ τὴν ἐκκλησία νὰ ἐγκαταλείψει, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στήν ἄλλη, τὴν προαιώνια ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ εἶναι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου, ὅτι ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κέντρο τῆς δημιουργίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ στηριζόταν ὄχι μόνο στήν Παλαιὰ Διαθήκη, ἀλλὰ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη πού ἀγνόησε τοὺς Πυθαγορείους, καθὼς καὶ στὸν ἀστρονόμο καὶ μαθηματικὸ Πτολεμαῖο πού ἔζησε στὸν Β' αἰῶνα μ.Χ., στήν Ἀλεξάνδρεια. Ὡστόσο, οἱ Ἰησουῖτες προσπάθησαν νὰ συμβιάσουν τὰ ἀσυμβίβαστα, ὅπως προσπάθησαν νὰ τὰ συμβιάσουν καὶ στὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, κάνοντας πιὸ ἀνετη καὶ πιὸ ἥπια τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐκκλησία. Ὁ Γαλιλαῖος, γιὰ πολλὰ χρόνια, ἦταν ὁ εὐνοούμενος τῶν Ἰησουῖτῶν. Ὁ Ἰησουῖτης ἀστρονόμος Χριστόφορος Κλάβιος ἔδειξε μεγάλη κατανόηση ἀπέναντί του, καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησουῖτης καρδινάλιος Βελλαρμῖνος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κάπουας, ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε γιὰ νὰ πείσει φιλικὰ τὸν Γαλιλαῖο ν' ἀποφύγει τὴ χτυπητὴ καὶ κατηγορηματικὴ ἀντίθεσή του πρὸς τὴ γεωκεντρικὴ ἀστρονομικὴ θεωρία. Οἱ Ἰησουῖτες δὲν πῆγαν ν' ἀναστεῖλουν τὴ γνώση καὶ τὴν ἔρευνα, ἀφιερώθηκαν μάλιστα οἱ ἴδιοι στήν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ προσπάθησαν

μονάχα νὰ μαλακώσουν τὶς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ στὴ γνώση. Ὁ Γαλιλαῖος, βέβαια, δὲ θέλησε νὰ ὑποκύψει στὶς φιλικὰς πιέσεις, ἂν καὶ εἶχε αἰσθανθεῖ μεγάλη ἱκανοποίηση γιὰ τὴν κατανόηση ποὺ τοῦ ἔδειχναν οἱ Ἰησουῖτες, κ' ἔτσι στὰ 1632 ὁ διάλογός του «Γιὰ τὰ δυὸ μεγάλα συστήματα τοῦ κόσμου» προκάλεσε τὴν περίφημη δίκη ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταδίκη του. Ἀλλὰ κι' ἀπέναντι τοῦ Κέπλερ ἔδειξαν οἱ Ἰησουῖτες ἀρκετὴ ἀνοχὴ καὶ κατανόηση. Ἡ πρόθεσή τους — μιὰ πρόθεση ποὺ ἐπηρέασε ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας — ἦταν νὰ κάμουν καὶ τὴ γνώση κτῆμα τους, συμβιδάζοντας, ὅσο μπορούσαν, τὴν ἐπιστῆμη μετὰ τὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ σκέψη ποὺ βρῆκε τὸ κορυφώμα της στὸ σύστημα τοῦ Θωμά τοῦ Ἀκινάτου. Μέσ' ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν Ἰησουϊτῶν πρόβαλαν, ὡς τὶς μέρες μας, πολλοὶ καὶ σημαντικοὶ ἀστρονόμοι, ζωολόγοι, ἐφευρέτες, γεωγράφοι, ἐθνολόγοι καὶ γλωσσολόγοι.

Ἀλλὰ τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Σημαίνουν, τάχα, ὅτι ἡ ἐκκλησία, μπαίνοντας στὴ νεώτερη ἐπιστῆμη, ὅπως μπῆκε καὶ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ, ἔκαμε τὴν ἐπιστῆμη καὶ γενικὰ τὴ γνώση νὰ θεμελιώσει σὲ νέες βάσεις τὴν πίστη; Ἴσως ἡ πρόθεση πολλῶν, προπάντων Ἰησουϊτῶν, νᾶταν αὐτῇ. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια πρόθεση δὲν εἶχε καὶ δὲν ἔχει καμιὰ βάση. Δὲν ἔβλαψε, βέβαια, διόλου τὴ δυτικὴ ἐκκλησία τὸ ὅτι πολλοὶ λειτουργοὶ τῆς ἀναδείχτηκαν στὴν ἐπιστῆμη, ὅπως ἀναδείχτηκαν κάμποσοι καὶ στὴν πολιτικὴ. Δὲν ἔβλαψε διόλου τὸ ὅτι οἱ θεολόγοι δείχτηκαν ἄξιοι νᾶναι καὶ μαθηματικοὶ καὶ ἱκανοὶ διάκονοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὡστόσο, τὴν πίστη δὲν τὴ στήριξαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Τὸ κενὸ ποὺ ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, τὸ μεταφυσικὸ κενό, ἔμεινε ἀνεπηρέαστο. Τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ πίστη θ' ἀναγνώριζε τὴ γνώση, ἦταν, βέβαια, ἓνα πρόβλημα ἱστορικὰ σημαντικό. Καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ πρόβλημα αὐτὸ λύθηκε, καὶ πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι τὴν πρώτη μεγάλη ὠθηση γιὰ τὴ θετικὴ του λύση τὴν ἔδωσαν οἱ Ἰησουῖτες μέσα στοὺς κόλπους τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Τὸ ἄλλο ὅμως πρόβλημα, τὸ πιὸ μεγάλο, τὸ φοβερότερο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐποχὴ μας, εἶναι τὸ ἀντίστροφο: ἂν θὰ μπορέσει ἡ γνώση ν' ἀναγνωρίσει τὴν πίστη ἂν, μ' ἄλλα λόγια, ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ὁ μεταφυσικὸς της χώρος, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν γνώσεων, ὀδύσασε

ἢ κινδυνεύει ν' ἀδειάσει, θὰ μπορέσει πάλι ν' ἀναλάβει τὴ μεταφυσικὴ τῆς δύναμη καὶ νὰ ἐπιτρέψει, πλάι στὴ γνώση, νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ πίστις.

Ἄς σταθῶ πάλι στὴ δυτικὴ ἐκκλησίᾳ πού εἶναι ὁ ἰσχυρότερος καὶ ὁ πιὸ ὀργανωμένος ἐκκλησιαστικὸς ὀργανισμὸς στὸν κόσμον. Στὸν 12' αἰῶνα, ὅταν μὲ τὴν παρουσία τοῦ Γαλιλαίου, τοῦ Κέπλερ καὶ τοῦ Τόμας Χόμπς, εἶχε ἀρχίσει πιά νὰ χαράζεται, ἔστω καὶ ἀδηλα, ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐποχὴ μας, τὰ μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ πνεύματα στὴ Γαλλίᾳ δὲν ἔνωσαν καμιᾶν ἀνάγκη νὰ προλάβουν τὴ δημιουργίᾳ τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ μέσ' στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ κίνδυνος, βέβαια, δὲ φαινόταν ἄμεσος. Ὅταν ὁ Καρτέσιος, νομίζοντας ὅτι ἐγκαινιάζει τὴν πρώτη ἀληθινὴ φιλοσοφίᾳ, ἀνασυγκροτοῦσε στὸ βάθος ἐπάνω σὲ πιὸ λαμπροὺς συλλογισμοὺς τὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ ἐννοιοκρατία καὶ προσπαθοῦσε ν' ἀποδείξει μὲ τὴ λογικὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἦταν δύσκολο γιὰ τὸν Μποσσυέ ἢ τὸν Φενελόν, πού δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα οὔτε κἂν νὰ νομίζουν ὅτι σπάζουν τὸ δεσμό τους μὲ τὰ μεσαιωνικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα πού εἶχε κυρῶσει ἡ ἐκκλησίᾳ, νὰ προχωρήσουν σὲ μιὰ πιὸ οὐσιαστικὴ ἐνατένιση τοῦ μεταφυσικοῦ. Πάντως, εἶναι κάπως περίεργο ὅτι ὁ Μποσσυέ, ὁ ἄνθρωπος πού ὕμνησε τόσοι νεκροὺς στὸς περίφημους ἐπικήδειους λόγους του, δὲ στάθηκε σχεδὸν διόλου μπροστὰ στὸν ἴδιον θάνατον. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ φράση τοῦ μεγάλου ἐπισκόπου πού νὰ τὸν ἐμφανίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ θάνατον ὡς τὴν πύλη πού ὀδηγεῖ στὸ μεγάλο ἄγνωστο. Καὶ αὐτὸς ὁ Φενελόν, ὁ φίλος τῶν Ἰησουϊτῶν, τὸ λεπτὸ αὐτὸ πνεῦμα πού εἶχε μὲ μεγάλη παιδαγωγικὴ εὐγένεια στραφεῖ πρὸς τὰ ἐγκόσμια, ἀρkiέται στὸ ἔργο του «Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ» νὰ μιμηθεῖ τὸν Καρτέσιο καὶ ν' ἀποδείξει μὲ λογικοὺς συλλογισμοὺς (λεπτότατους, βέβαια) ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει, καὶ ὅταν σ' ἓνα ἄλλο ἔργο του, στὶς «Ἐπιστολὲς γιὰ τὴ θρησκείαν», πραγματεύεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀγνοεῖ οὐσιαστικὰ τὸ θάνατον καὶ καταφεύγει σὲ λογικοὺς, πάλι, συλλογισμοὺς καὶ σὲ ρητορισμοὺς γιὰ νὰ πείσει τὸν ἀναγνώστη του ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη καὶ μάλιστα ὡς ὄν ἀκέραιο καὶ λογικόν. Οἱ δυὸ ἐπίσκοποι, ὁ Μποσσυέ καὶ ὁ Φενελόν, τὰ πιὸ δημιουργικὰ ἐκκλησιαστικὰ πνεύματα στὰ τέλη τοῦ 12' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 17' αἰῶνα, δὲν κατάλαβαν ποῖο εἶναι τὸ πρόβλημα καὶ ποῖος ὁ κίν-

δυνος. Καὶ ἡ ἐπίσημη θέση τῆς ἐκκλησίας ἔμεινε ὡς τὰ σήμερα στὸ ἴδιο σημεῖο ποὺ χαρακτηρίζεται μετὰ τὴν παρουσία τῶν δυὸ Γάλλων ἐπισκόπων. Ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶς ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἐκκλησία (ὄχι μόνο γιὰ τὴν δυτική, ἀλλὰ γιὰ κάθε χριστιανικὴ ἐκκλησία) τὰ ἱερὰ γράμματα καὶ τὰ δόγματα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὡς μόνο βοηθητικὸ στήριγμα, ἡ λογικὴ. Ἄλλὰ ποιά λογικὴ; Καμιά λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξει ἄμεσα καὶ οὐσιαστικὰ τὴν σχέσιν τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ ἄγνωστο, μετὰ τὸ θάνατο, μετὰ τὸ Θεό, μετὰ τὸ πᾶν. Ἀκόμα λιγώτερο μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν σχέσιν αὐτῆς ἢ αὐτόνομης λογικῆς τῆς νοησιαρχίας, τὸ αὐτόνομο παιχνίδι τῶν ἐννοιῶν καὶ συλλογισμῶν ποὺ δὲ βασιζέται στὴ φυσικὴ ἐμπειρία. Ἡ φυσικὴ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ γεννήσῃ τὴ μεταφυσικὴ διαίσθησιν, ἢ αὐτόνομη λογικὴ τῶν ἐννοιῶν ποτε ἢ πολὺ δυσκολώτερα. Ἡ αὐτόνομη λογικὴ ἐπεξεργασία λέξεων καὶ ἐννοιῶν δὲν εἶναι κἄν γνώσιν. Αὐτὸ δὲν τῷξερε ἀκόμα ὁ Καρτέσιος, δὲν τῷξεραν καὶ οἱ δυὸ Γάλλοι ἐπίσκοποι, δὲν τὸ ξέρει καλὰ-καλὰ ἢ ἐκκλησία οὔτε σήμερα. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἦταν «γνώσιν», πῶς μπορεῖ ἢ γνώσιν νὰ συλλάβῃ τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, ὅ,τι βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ νοῦ μας, πέρα ἀπὸ τὴν ζωὴν μας; Χρησιμοποιώντας ἢ ἐκκλησία τὴ «γνώσιν» γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν σχέσιν τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ ἄγνωστο, ἀποκαλύπτει μονάχα στὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας τὴν ἀνεπάρκειά της, πείθει γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἡ πραγματικὴ γνώσιν, ἢ γνώσιν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἔχει τόση λάμψιν, ἀσκεῖ μιὰ τόσο μεγάλην πειθῶν, καὶ γεννάει, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τόσες ἀμφιβολίας γιὰ ὅσα πίστευαν οἱ «πιστοί», ὥστε ἢ «λογοπαικτικὴ» γνώσιν ποὺ χρησιμοποιεῖ ἢ ἐκκλησία γιὰ νὰ ἄρει τὶς ἀμφιβολίας αὐτὲς εἶναι πολὺ ἀδύνατη, πολὺ θαμπή, πολὺ ἄχρωμη. Στὴ γνώσιν δὲ μπορεῖ ν' ἀντιπαραταχθῇ ἢ πίστις μετὰ τὴν ἴδιαν τὴν γνώσιν. Στὰ μάτια καὶ τῶν πιὸ ἀνίδεων γίνεται σήμερα ἀντιληπτὸ ὅτι ἢ «γνώσιν» ποὺ χρησιμοποιεῖ ἢ πίστις — ἢ ἐκκλησία — εἶναι μονάχα ἓνα ὁμοίωμα γνώσης. Τὶς ἀμφιβολίας ἢ — ἀκόμα χειρότερα — τὰ ἀπόλυτα κενὰ ποὺ δημιουργεῖ ἢ γνώσιν (ἀδιάφορο ἂν δὲ φταίει ἢ ἴδια, ἀλλὰ φταίει ἢ ἀδύνατη συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων), δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀντιμετωπίσῃ ἢ πίστις μετὰ μιᾶν ἄλλην γνώσιν, διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ τὰ δημιουργεῖ, μετὰ μιᾶν ἄλλην λογικὴν, διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἐπάνω της βασιζόνται οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δὲν ὑπάρχει, ἄλλωστε, ἄλλη γνώσιν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μιᾶν. Μπορεῖ, βέβαια, ἢ ἴδια ἢ γνώσιν

— ἡ μιὰ καὶ μοναδική — νὰ φθάσει μπροστὰ σὲ ἀδιέξοδα, ὅπως ἔδειξα στὸ τέταρτο κεφάλαιο ὅτι φθάνει καὶ μπορεί, φθάνοντας στὰ ἀδιέξοδα (στὰ πολλὰ εἰδικώτερα, ἀλλὰ καὶ στὸ γενικό: στὴ γνώση τοῦ ἀπόλυτου ἀγνώστου) νὰ προσκαλεῖ τὴν πίστη, τὴ μεταφυσική μας βούληση, ν' ἀναλάβει τὸ ἔργο της. Δὲ μπορεί, ὅμως, ποτὲ νὰ γίνει ἡ ἴδια — ἢ νὰ γίνει ἡ λογικὴ πού ἐπάνω της βασιίζεται — τὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου πού καλεῖται νὰ ἐκτελέσει ἡ πίστη.

Ἡ ἐκκλησία, βέβαια, στέκεται προπάντων στὴν πίστη καὶ χρησιμοποιεῖ μόνο βοηθητικὰ τὴ γνώση. Σὲ ποιά, ὅμως, πίστη στέκεται; Στὴν αὐθεντία μόνο τοῦ γράμματος, τῶν ἱερῶν βιβλίων, καὶ στὰ δόγματα. "Ο,τι ὅμως ἀρκούσε ἄλλοτε, δὲν ἀρκεῖ σήμερα. Χωρὶς νὰ προσβληθεῖ ἡ αὐθεντία κανενὸς γράμματος καὶ τὸ κύρος κανενὸς δόγματος, χρειάζεται σήμερα κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παραπομπὴ σ' αὐτά. Στὰ δυὸ χιλιάδες χρόνια τοῦ Χριστιανισμοῦ βρέθηκαν μερικοὶ ἄνθρωποι πού στάθηκαν ἀπόμερα καὶ πού δὲν εἶχαν καμιὰν ἄμεση ἀποστολὴ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐκκλησίας, βρέθηκαν μερικὰ ἰδιότυπα πνεύματα πού, χωρὶς νὰ τὸ ἀπαιτεῖ στὶς μέρες τους ἡ ἐποχὴ, προχώρησαν ἀρκετὰ πρὸς αὐτὸ τὸ «περισσότερο» πού σήμερα εἶναι ἀπαραίτητο. Τέτοια πνεύματα ἦταν ὁ Μάϊστερ "Εκχαρτ, ὁ Ἰάκωβος Μπαϊμε. Κι' ἀργότερα, ὅταν ἄρχισε νὰ τὸ ζητάει ἡ ἐποχὴ, ὁ Οὐίλλιαμ Μπλέικ, ὁ Ράϊνερ Μαρία Ρίλκε. Καί, φυσικά, κάμποσοι ἄλλοι ἀκόμα. "Οσοι, ὅμως, προχώρησαν σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ γράμμα καὶ ἀπὸ τὸ δόγμα (κι' ὅσο περισσότερο προχωρεῖ κανένας, τόσο βαθύτερα μπαίνει στὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰησοῦ), μίλησαν μιὰ γλώσσα σχεδὸν ἀκατανόητη γιὰ τοὺς πολλούς, προπάντων μάλιστα γιὰ ὅσους λέγονταν μορφωμένοι, στάθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἔξω κι' ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Τὸν "Αγγελο Σιλέσιο, στὸν ΙΖ' αἰῶνα, τὸν πήραν ἀπὸ τὸν προτεσταντισμὸ οἱ Ἰησουῖτες, ἀλλὰ δὲν τὸν πρόβαλαν. Πῶς μπορούσαν, ἄλλωστε, νὰ προβάλλουν στοὺς πολλούς τὰ ἔμμετρα ρητὰ του πού βρίσκονται στὴ συλλογὴ «Ὁ Χερουβικὸς ὁδοιπόρος»; Ἡ «μυστικὴ» φωνὴ τῶν μεγάλων αὐτῶν πνευμάτων τῆς ἐρήμου δὲν εἶναι καμωμένη γιὰ ν' ἀκουσθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλούς. Ἡ φωνὴ τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἀκουγόταν, εἴτε τῶθελαν οἱ πολλοὶ εἴτε δὲν τῶθελαν, εἴτε μπορούσαν νὰ τὴν καταλάβουν εἴτε ὄχι. Τὴν ἐποχὴ, ὅμως, ἐκείνη ἀναγκάζονταν οἱ ἄνθρωποι ν' ἀκούν καὶ

τῆ φωνῆ ποῦ δὲν ἠθελαν ν' ἀκούσουν ἢ ποῦ δὲν τὴν καταλάβαιναν. Σήμερα, ὅμως, τίποτα δὲν τοὺς ἀναγκάζει νὰ τὴν ἀκούσουν. Ἄκόμα καὶ χθές, ὁ Μάϊστερ Έκχαρτ ἢ ὁ Ἰάκωβος Μπαίμε, ἤξεραν ὅτι ἔπρεπε νὰ ζήσουν ἀπόμερα.

8.—Ἡ ἐκκλησία ἔχει μπροστά της ἓνα μεγάλο ἔργο. Φοβούμαι ὅτι ἔχει τὸ αἶσθημα — καὶ μιλάω γιὰ τὴν ἐκκλησία γενικά, ὅποια καὶ νάναί — ὅτι τὸ μεγάλο της ἔργο βρίσκεται πίσω της, στὸ παρελθόν, καὶ ὅτι ἀρκεῖ ν' ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν γιὰ νὰ ζήσει ὅπως-ὅπως καὶ στὸ μέλλον. Κάποια φοβία, κάποιο αἶσθημα μειονεκτικότητας, κατέχει τὴν ἐκκλησία μπροστά στις μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς μας, προπάντων μπροστά στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνική. Μένοντας στὴν αὐθεντία τοῦ γράμματος καὶ στὸ κύρος τοῦ δόγματος, προχωρώντας τὸ πολὺ, γιὰ νὰ στηρίξει τὸ ἄγνωστο καὶ τὸ ἄλογο, σὲ λογικοὺς συλλογισμοὺς ποὺ ἀνάγονται στὴ σχολαστικὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία, αἰσθάνεται ἡ ἐκκλησία — χωρὶς νὰ τὸ λέει — ὅτι εἶναι ἀσυγχρόνιστη, ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ σκέψη ἢ στις ψυχικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ ἀντὶ νὰ προχωρήσει, στέκεται πίσω, κατέχεται ἀπὸ δισταγμοὺς, δέχεται νὰ μπεῖ στὴ σκιά, ἀρκεῖ νὰ ἐπιζήσει, ἔστω καὶ στὴ σκιά.) Ἡ δυτικὴ, εἰδικώτερα, ἐκκλησία μπορεῖ νὰ μὴν τὴ δείχνει τὴ διάθεση αὐτῆ, προβάλλει ἔντονα καὶ στὸ προσκῆνιο, ἀντενεργεῖ, ἀντεπιτίθεται. Ὡστόσο, τὸ προσκῆνιο, ὅπου ἐξακολουθεῖ νὰ προβάλλει ὑπερήφανη ἡ δυτικὴ ἐκκλησία καὶ νὰ πιάνει μάλιστα πραγματικὴ θέση, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας, δὲν εἶναι ὁ μεταφυσικὸς χώρος τῆς ψυχῆς ποὺ ἔχει ἀδειώσει καὶ πρέπει νὰ πληρωθεῖ, εἶναι ἓνας τόπος ποὺ πολλὰς ἄλλες δυνάμεις (κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς) τὸν κατέχουν ἐπίσης. Κ' εἶναι χρήσιμη ἡ παρουσία τῆς ἐκκλησίας καὶ στὸν τόπο αὐτόν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀρκετὴ. Στὸ βάθος, κι' αὐτὴ ἡ δυτικὴ ἐκκλησία, παρὰ τὴν ὑπερήφανη προβολή της στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ προσκῆνιο, κατέχεται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων τῆς ξεφεύγουν, ὅτι ξεφεύγουν γενικά (ἀκόμα καὶ τὰ πνεύματα ἐκείνων ποὺ δέχονται συμβατικὰ τὴν ἠθικὴ ὑπαγωγή τους στὴν ἐκκλησία) ἀπὸ κάθε πίστη, ἀπὸ κάθε ἐλπίδα, ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἄν ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἄνθρωποι ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἐαυτοῦ τους εἶναι σωστὴ, ἡ παθητικὴ παρακολούθηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ἢ ἡ ἀντιμετώ-

πισή του με τὰ ανεπαρκέστατα μέσα που χρησιμοποιεῖ ἡ ἐκκλησία, παραπέμποντας στὰ δόγματα ἢ ἐπιχειρώντας με λογικούς συλλογισμούς καὶ με τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτο νὰ ἐδραιώσῃ τὴν πίστη, εἶναι κάτι τὸ ἱστορικά ἀδικαιολόγητο. Ἡ ἐκκλησία ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει μπροστά της ἕνα ἔργο μεγάλο. Θάλεγα, μάλιστα, ὅτι ἔχει μπροστά της ἕνα ἔργο πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελέσθηκε με τὴν ἴδρυσή της, με τὴν ἴδρυση καὶ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Γιὰ νὰ ἐπιτελεσθεῖ, ὅμως, τὸ πολὺ μεγαλύτερο ἔργο ποὺ βρίσκεται μπροστά της, πρέπει νὰ ξαναμπεῖ βαθύτατα μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, μέσα στὴν ψυχὴ ποὺ ἀδειασε ἢ ποὺ πάει ν' ἀδειάσει, καὶ πρέπει νὰ μπεῖ, ὅπως μπεῖσαν ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ ἀπόστολοι καὶ τόσοι μάρτυρες καὶ ἅγιοι ἄλλοτε, ὄχι μόνο με τὸ λόγο, ἀλλὰ καὶ με τὸ παράδειγμα. Καὶ ὁ λόγος πρέπει νὰναι νέος — τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰησοῦ ἀνανεωμένο στὸν αἰώνιο λόγο του —, καὶ τὸ παράδειγμα πρέπει νὰναι νέο. Ὁ Ἰάκωβος Μπαϊμε, ὁ ἀγνὸς παπουτῆς τοῦ Γκαϊρλιτς, εἶπε, στὶς ἀρχὲς τοῦ 12' αἰώνα, τὰ σοφὰ λόγια: «Δὲν εἶναι πίστη αὐτὴ τὸ νὰ νομίζεις ὅτι ὁ Χριστὸς πέθανε γιὰ σένα, κι' ὅτι ἔχυσε γιὰ σένα τὸ αἷμα του, γιὰ νὰ γίνεις ἐσὺ μακάριος». Ἡ φράση αὐτὴ μπορεῖ νὰ φαίνεται ὅτι ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸ λόγο τοῦ Παύλου: «εἰς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν», ἀλλὰ τὸ νόημά της δὲν εἶναι διόλου ἀντίθετο. Θᾶταν πολὺ φαρισαϊκὴ ἢ ἐρμηνεῖα μας, ἂν λέγαμε ὅτι ὁ Παῦλος, μιλώντας ὅπως μίλησε, ἐννοοῦσε ὅτι με τὸ θάνατο τοῦ «ἐνός», με τὴ σταύρωση τοῦ μεγάλου Ἑσταυρωμένου, λυτρώθηκαν οἱ ἄνθρωποι αὐτόματα, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀκούστηκε τὸ φοβερὸ «τετέλεσται» δὲν ἔχει ἀνάγκη κανένας ἄλλος ἄνθρωπος νὰ σταυρωθεῖ. Ναί, ὁ Ἰησοῦς «ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν», ἀλλὰ ὄχι «γιὰ σένα», «γιὰ χατήρι σου», γιὰ νὰ κάνει ἀνετώτερη τὴ ζωὴ σου καὶ νὰ σὲ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὸ δικό σου χρέος. Πεθαίνοντας «ὑπὲρ πάντων», ἔδειξε ἀκριβῶς ὁ Ἰησοῦς τὸ δρόμο ποὺ πρέπει κ' ἐσὺ ν' ἀκολουθήσεις. Σταυρώθηκε, ὄχι γιὰ ν' ἀπαλλάξῃ ἐσένα ἀπὸ τὴ σταύρωση, ἀλλὰ γιὰ νὰ σὲ κάνει, ἀντίθετα, νὰ μπορεῖς κ' ἐσὺ νὰ σταυρωθεῖς. Ὁ Ἰησοῦς σὲ σώζει καλώντας σε νὰ σωθεῖς μόνος σου. Μέσα στὴ φράση αὐτὴ νομίζω ὅτι βρίσκεται ὁλόκληρο τὸ μυστήριον τῆς «χάριτος».

Ὁ Ὀλιβερ Κρόμвел, λίγο πρὶν παραδώσῃ τὸ πνεῦμα του, ἀνησύχησε γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του καὶ ρώτησε τὸν πιστό

του έφημέριου: «Πέστε μου, μπορεί να ξεπέσει κανείς από την κατάσταση της χάριτος». 'Ο έφημέριος του απάντησε αρνητικά. Κι' ο Κρόμβελ είπε: «Τότε είμαι ήσυχος, γιατί ξέρω ότι βρέθηκα για μιὰ φορά στην κατάσταση της χάριτος». 'Ο 'Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Αύγουστίνος δὲ θὰ συμφωνούσαν με τὸν έφημέριο του Κρόμβελ. Καὶ θὰ είχαν δίκιο διαφωνώντας. 'Ο Κάρολος ο Α' που μ' όλα τὰ λάθη καὶ τ' ἀμαρτήματά του ανέβηκε τὶς τελευταῖες του ὥρες (ὅπως τὸ δείχνει κ' ἡ θαυμάσια τελευταία ἐπιστολή του πρὸς τὸ γιὸ καὶ διάδοχό του) σ' ἓνα μεγάλο ὕψος ἠθικῆς διαύγειας, δὲν εἶχε τὴν ἰδέα ὅτι εἶχε ποτέ του βρεθεῖ στην κατάσταση της «χάριτος». Κι' ὁμως πέθανε ὅπως ὁ 'Ιησοῦς, ἐνῶ ὁ Κρόμβελ πέθανε σὰν κοινὸς νοικοκύρης, στὸ κρεβάτι του, ἔχοντας γύρω του τὰ παιδιὰ του, τὴ γυναίκα του καὶ τοὺς γαμπρούς του. Καὶ οἱ δυὸ ἀντίπαλοι ἦταν χριστιανοὶ που ἀμάρτησαν πολὺ, ἀλλὰ καὶ που πόνεσαν πολὺ. 'Ωστόσο, ὁ Κάρολος ο Α', χωρὶς νὰ περάσει ἀπὸ τὴν κατάσταση της «χάριτος» που γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημά της οἱ θεολόγοι ὅλων τῶν αἰώνων ἔγραψαν τόσα περιττὰ καὶ ἀντιφατικὰ λόγια, εἶχε τὴν τύχη νὰ πεθάνει ὡς «βασιλεὺς τῶν 'Ιουδαίων». 'Ο 'Ιησοῦς δὲ σταυρώθηκε γιὰ ν' ἀπαλλάξει ἐμᾶς ἀπὸ τὴ σταύρωση. Δὲν ὑπάρχει «χάρις» που νὰ μᾶς σώζει χωρὶς νὰ σώζουμε ἐμεῖς, τὴν κάθε στιγμή, τὸν ἑαυτὸ μας. Καὶ ὁ ὕψιστος ἀναβαθμὸς της «χάριτος» εἶναι ἡ σταύρωση που ἀποδεχόμαστε οἱ ἴδιοι ὡς ἀμοιβὴ γιὰ τὴ ζωὴ μας, ὡς τὸν ἄξιο μισθὸ μας.